

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КУСЕИН КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д.10.18.575

Кол жазма укугунда
УДК: 821. 512. 154.

АБДЫРАМАНОВА АЙНАГУЛЬ ШАБДАНБАЕВНА

**XX КЫЛЫМДАГЫ КЫРГЫЗ РОМАНДАРЫНЫН
ПОЭТИКАСЫ**

10.01.01- кыргыз адабияты

филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2020

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин орус адабиятынын теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Мамбеталиев Кубан Ильясович,
филология илимдеринин доктору,
Борбордук Азия аймактык институтунун
кеңешчиси

Расмий оппоненттер:

Эркебаев Абдыганы Эркебаевич,
КР УИАнын академиги, филология илимдеринин
доктору, профессор, Кыргызстан элинин
Ассамблеясынын кеңешинин төрагасы

Койчуев Бахтияр Турарович,
филология илимдеринин доктору, доцент
КРСУнун адабияттын тарыхы
жана теориясы кафедрасынын башчысы

Култаева Үмүт Баймуратовна, филология
илимдеринин доктору, Бишкек мэриясынын
регламент жана редакциялоо бөлүмүнүн адиси

Жетектөөчү мекеме:

Ош мамлекеттик университети,
дүйнөлүк адабият кафедрасы, дареги: 723500,
Ош шаары, А. Масалиев проспекти, 91а.

Коргоо 2020-жылдын 3-апрелинде саат 13.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Д.10.18.575 Диссертациялык кеңешинин отурумунда өткөрүлөт. Дареги: Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 265-а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борборлоштурулган китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265-а), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин китепканасынан (720033, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү 547), К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин китепканасынан (722044, Бишкек шаары, Тынчтык проспекти, 27) жана Диссертациялык кеңештин www.sovet.aytmatov.tk сайтынан таанышууга болот. Онлайн трансляциянын коду: 647-681-3246.

Автореферат 2020-жылдын 3-мартында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты**

Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Диссертациянын темасына кайрылуу ХХ кылымдын 60-90-жылдарындагы кыргыз романынын поэтикасы суроолоруна байланышкан бир катар маселелерди чечүү зарылдыгы менен шартталган.

Идеологиялык константадан бошотулган советтик мезгилдеги романдардын поэтикасын талдоодогу илимий ыкмаларды кайрадан карап чыгуу жана сынчыл ой жүгүртүүнү кайра багыттоо мааниге ээ маселе болмокчу.

Кыргыз романдарынын поэтикасын сынчыл андап-түшүнүү үчүн күч жумшаган, баалуулугун жоготпогон (бир автордун романдарынын поэтикасын, айрым романдардын поэтикасын талдоо) ата-мекендик жана советтик изилдөөчүлөрдүн эмгектерин таануу менен мындан ары дагы терең талдоону, тактоону жана жалпылоону талап кылган соболдор калгандыгын белгилей кетсек.

Романдардын поэтикасынын жалпыланган мүнөздөгү эволюциясы боюнча иштер жок, батыш изилдөөчүлөрүнүн поэтиканы талдоо нормалары биздин романдарга дайыма эле колдонула бербейт. Диссертациянын актуалдуулугу улуттук нормативдик поэтиканын каражаттарын жана ыкмаларын орус гана эмес, дүйнөлүк адабий чыгармалардын поэтикасы менен шайкештикте ачып көрсөтүү, анын спецификасы менен динамикасын аныктаган кыргыз романдарынын поэтикасын тутумдуу изилдөө менен түшүндүрүлөт.

Сунушталган диссертациялык изилдөө, автордун баамында, адабият таануудагы ушул актуалдуу милдеттерди чечүүгө багытталат.

XXI кылымда улуттук романистиканын изилдөөчүлөрүнүн алдында ааламдашуу жараянына айкалышкан жаңы актуалдуу маселелер турат. Бир жагынан ХХ кылымдын романдарында чагылдырылган салттуу улуттук поэтикалык каражаттарды белгилөө, экинчи жагынан алардын поэтикасындагы маданияттардын диалогу жана өз ара аракеттери менен тыгыз байланышкан олуттуу өзгөрүүлөрдү аныктоо кажет.

Романистиканы изилдөөдөгү негиз салуучу катары А. Веселовскийдин “Тарыхый поэтика” [1989], А. Потемнянын “Эстетика жана поэтика” [1976] “Теоретикалык поэтика” [1990], В. Виноградовдун “Стилистика. Поэтикалык кептин теориясы. Поэтика” [1963], Б. Жирмунскийдин “Адабият теориясы. Поэтика. Стилистика” [1977], Б. Томашевскийдин “Адабият теориясы. Поэтика” [1996] аталыштарындагы фундаменталдуу эмгектер саналышат. Мындан тышкары, биздин изилдөөбүз үчүн романдардын поэтикалык ыкмаларын изилдеген Н. Рымардын “Романдын поэтикасы” [1990], Л. Якименконун “Азыркы романдын поэтикасы жөнүндө” [1991] жана В. Малкинанын “Тарыхый романдын поэтикасы: инвариант маселеси” [2002], В. Оскоцкийдин «Роман жана тарых. Советтик тарыхый романдын салттары жана новатордугу» [1980] эмгектери маанилүү. Айрым жазуучулардын чыгармачылыгындагы поэтика ыкмаларын изилдеген М. Бахтиндин “Достоевскийдин поэтикасынын маселелери” [1972], Ю. Манндын “Тоголдун поэтикасы” [1988], В. Ковалевдун “Лев Толстойдун поэтикасы” [1983], С.

Бочаровдун “Пушкиндин поэтикасы” [1974] эмгектери өзгөчө илимий баалуулукка ээ.

Адабиятты салыштырмалуу изилдөөнүн теориясы жана практикасы маселелеринде биз Д. Дюришиндин “Адабиятты салыштырып изилдөөнүн теориясы” [1979], А. Диманын “Салыштырма адабият таануунун принциптери” [1977] жана _ алардын идеяларын азыркы күндө өнүктүргөн Ю. Минераловдун “Салыштырма адабият таануу (компаративистика)” [2018] классикалык илимий эмгектерине таяндык. Ошондой элечет элдик поэтика мектептеринин изилдөөлөрү көңүл чордонунда болду.

Кыргыз филологиясында советтик мезгилдеги романдарды интерпретациялоонун жаңы ыкмаларын издөө процесси жүрүп жатат. Көп учурларда алар айрым чыгармалардын поэтикасын изилдөөгө, жазуучунун жеке стилин жана жанрдык өзгөчөлүгүн аныктоого арналган. Соңку жылдардагы жүргүзүлүп жаткан тарыхый романдарга ар түрдүү өңүттөрдө системалык талдоо жүргүзүү биздин түшүнүгүбүзгө жакын болуп саналат.

Теманын актуалдуулугун ХХ кылымдагы кыргыз романдарынын поэтикасын системалык түрдө талдоо боюнча изилдөөлөрдүн жок экендиги негиздейт жана бул диссертациялык изилдөөнүн темасын актуалдуулугун шарттайт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Изилдөөнүн темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин орус адабиятынын теориясы жана тарыхы кафедрасынын илимий-изилдөө ишмердүүлүгүнүн тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. 60-90-жылдардагы кыргыз романдарынын поэтикасынын жалпы типологиялык жана индивидуалдык-автордук каражаттарын ачып көрсөтүү, динамикасын байкоо иштин негизги максаты болуп эсептелет. Бул негизги максатты жүзөгө ашыруу үчүн алдыбызга төмөнкүдөй милдеттерди койдук:

- улуттук романистикадагы поэтикалык ыкмалардын динамикасына байкоо жүргүзүү, жанрдын өнүгүшүнүн теоретикалык жана методологиялык аспектилерин тактоо;
- композицияда, баяндоонун формаларында, аталыштын поэтикасында, каармандардын сүрөттөөдөгү поэтикалык бөтөнчөлүгүн аныктоо;
- “Жазгы баар” мезгилиндеги (“лейтенанттык проза”, “кыштактык проза”) романистикадагы жаңы агымдарды, ошондой эле, кыргыз романдарындагы поэтикалык каражаттардын жаңыланышын аныктоо;
- аныкталган мезгилдеги кыргыз авторлорунун романдарындагы фольклордук поэтиканын маанисин орчундуу кубулуш катары негиздөө;
- Айтматовдун романдарындагы көп колдонулган поэтикалык каражаттарды аныктоо жана тигил же бул поэтикалык каражаттарга артыкчылык берүүнүн себептерин ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы кыргыз адабият таануусунда улуттук романдардын бышып жетилген мезгилиндеги поэтикалык каражаттар

жана ыкмалар изилдөө предмети болгон атайын эмгектердин жоктугу менен аныкталган.

Роман жанрынын теориялык проблемалары сейрек учурларда гана изилдөө предмети болуп келүүдө, ошондой эле, поэтика маселелери окумуштуулардын назарына андан дагы сейрек урунат. Коомдук-дүйнөлүк көз карашты чагылдырган, адеп-ахлактык, этикалык жана философиялык проблемаларды ачып көрсөткөн элдин аң-сезиминин динамикасы, коомдук-маданий мейкиндиктин өзгөчөлүктөрү камтылган кыргыз романдарынын айтым каражаттарына биринчи жолу системалуу анализ жүргүзүлүүдө. XX кылымдын экинчи жарымындагы соцреализм позициясынан талданган негизги романдар жетилдирүүнү талап кылат. Талдоо XX кылымдын экинчи жарымындагы кыйла маанилүү кыргыз романдарын камтуу менен жүргүзүлгөн. Иштелип чыккан илимий жобо Кыргызстандагы адабий процесстин көрүнүшүн жаңылайт жана кеңейтет, ошону менен бирге адабиятчылардын жана окурмандардын ага кызыгуусун жандандырууга түрткү берген жанрдын теориясын жана тексттердин азыркы интерпретациясын иштеп чыгууга салым кошот. Изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз романистикасынын жетишкендиктерин жаңыча түшүнүүгө жана анын ролун улуттук гана эмес, дүйнөлүк адабий процессте дагы аныктоого жардам берет.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык мааниси. Илимде гуманитаризация тенденциясынын өрчүшү, социалдык-маданий процесстерге өзгөчө көңүл бурулушу, кыргыз романынын поэтикасынын анализине ылайыктуу ар кыл жааттагы билимдердин интеграцияланышы романды анализдөө мүмкүнчүлүгүн кеңейтет. Кыргыз адабият таануусунун дүйнөлүк адабият таануу көз карашы менен өз ара аракет этиши жогорулайт. Бул жаңы маалыматтарды өздөштүрүү, ата-мекендик илимий жолдорду (подходдорду) баштагыдан да кеңири жалпы илимий контекстте карап чыгуу зарылдыгын талап кылат. Романдарды кайрадан аңдап-түшүнүү, аларды анализдөөдө советтик жана постсоветтик мезгилде кабыл алынган азыркы ыкмаларга шайкеш келген кыргыз романдарына берилген бааларды жана чечмелөөлөрдү эсепке алуу менен методологиялык-теориялык ыкмаларды колдонуу милдеттери келип чыгат.

Диссертациялык иштин практикалык мааниси кыргыз адабият таануусу – кыргыз романынын поэтикасы үчүн маанилүү багытты иштеп чыгууда. Иштелип чыккан илимий жобо жанрдын теориясын иштеп чыгууга, тексттерди жаңыча интерпретациялоого өзүнүн салымын кошот.

Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана кыргыз адабиятын өтүүдө ЖОЖдордун окуу пландарына киргизүүнүн алкагында чыгармаларга заманбап катыштыкта жаңыча чечмелөөлөр менен сунуш кылынган өбөлгөлөр романистикага кызыгууну кайрадан жаратууга түрткү берет.

Диссертациянын материалдарын жогорку окуу жайларынын окуу практикасында, жогорку окуу жайларынын окуу китептерин жана окуу колдонмолорун түзүүдө, квалификациялык жана магистрдик иштерди жазууда,

кыргыз романистикасынын поэтикасы маселелери боюнча атайын семинарларды жана атайын курстарды өткөрүүдө колдонсо болот.

Ишти коргоого төмөндөгүдөй негизги жоболор чыгарылат:

1. Бышып жетилген мезгилдеги кыргыз романистикасы көбүнчө өз мезгилинде калыпка түшүп калган салттарга жана аны интерпретациялоо эрежелерине карабастан өнүккөн башкалардан бөтөнчөлөнгөн көрүнүш. Ошону менен бирге поэтикалык каражаттардын жана ыкмалардын комплекси маанилүү ролду ойнойт. Романистиканын маанилүү милдетин чечүүдө – “адамды жана ааламды” өз ара катыштыкта көрсөтүүдө жазуучулар реалисттик адабияттын поэтикасынын ыкмаларын кайрадан аңдап-түшүндүрүлгөн фольклордук поэтика менен айкалыштырышат, бул романдардын түзүлүштүк-композициялык, дүйнөтааным жана мазмундук жагынан тигил же бул денгээлде чагылдырылат.

2. Окумуштуулардын кыргыз адабиятынын жанрларынын булактары жөнүндө - анын негизин сюжет, портреттик зарисовкалар, окуялардын кыймылы (прозанын көрсөткүчтөрү) камтылган элдик поэзиядан, оозеки турмуштук айтымдардан, ооздон оозго өткөн уламыштардан тартып, жорго сөз менен санжырага чейин тааныган пикирлери ар түрдүү. Батыш адабиятында “фаблио”, “шванки” жанрларын романдын негизи деп таанышат, алар сыяктуу чыгыш адабиятында “макама”, “латифа” жанрлары болгонуна көңүл буруу абзел.

3. Роман жанрынын өнүгүшүндөгү фольклордун өзгөчө мааниси жөнүндөгү постулат узак убакытка чейин фольклордук жана адабий жанрлардын чогуу жашап келгендиги жөнүндөгү түшүнүктөн улам келип чыккан. Айрым фольклордук жанрлар (айтыш, кошок) бүгүнкү күндө да “тирүү”. Мифтер, уламыштар, икаялар, элдик ырлар ж.б. сюжеттик-композициялык түзүлүштү аныктайт, хронотопту кеңейтет, ошондой эле, улуттук-эстетикалык колоритти түзүүгө кызмат кылат.

4. Тарыхый роман мурдагы романистиканын көркөм-эстетикалык салттарын улантуу менен чыгарманы жаратууда реалисттик ыкмаларды өздөштүрүүнүн жогорку деңгээлин жана азыркы көркөм сөз каражаттарын көрсөтөт. Экинчи жагынан улуттук айтым каражаттары, мисалы, санжыра маанилүү ролду ойнойт. Киринди аңгемелер катары колдонулган санжыра таржымалы хронотопту кеңейтип, каармандардын мүнөздөмөсүн тереңдетет.

5. “Лейтенанттык прозада” согушту, советтик адабияттагы “кыштактык прозада” элеттик адамдын көйгөйлөрүн көркөм каражаттар системасында чагылдырылган терең психологизм, турмуштук чындыкка ыклас коюу менен чагылдыруунун жаңы жөрөлгөлөрүнүн ачык мисалдары кыргыз романдарында дагы өз ордун тапты. Кыргыз романдарын заманбап, анын ичинде батыш теорияларынын негизинде анализдөө кыйла кызыгууну жаратат.

6. Ч. Айтматовдун роман жанрындагы чыгармачылыгы полифониялуулугу жана философиялуулугу, ошондой эле, сюжеттик-композициялык жана мифологиялык линиялардын көп деңгээлдүүлүгү менен айырмаланат. Адамзат болмушунун табигат дүйнөсү менен тең салмактагы маселелери – жазуучунун

романдарындагы негизги идея. Айтым каражаттарынын көз карашынан алганда Айтматовдун романдары кыргыз романистикасы менен окшоштукка (айрым бир даражада) жана көбүрөөк өлчөмдө айырмачылыкка ээ.

7. Кыргыз романдарынын поэтикасынын көркөм ыкмаларынын жана каражаттарынын комплекси бардык жанрдык көп түрдүүлүктө этнос “философиясы” жөнүндө, көчмөн кыргыздардын дүйнөтаанымы жөнүндө ачык-айкын түшүнүк берет.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Кыргыз романдарына системалык талдоо жүргүзүү улуттук нормативдик поэтиканын калыптанышында фольклордун өзгөчө ролун аныктады. Фольклор жана роман жанрларынын бир мезгилде жарыш өнүгүүсү көркөм сөз каражаттарына жана ыкмаларына өз таасирин тийгизди. Кыргыз романистикасынын булактарынын бири катары орто кылымдагы батыш жанрлары менен окшоштуктагы чыгыштын “макама” жана “латифа” жанрлары болуп эсептелет. Кыргыз романистикасында поэтиканын “лейтенанттык проза”, “кыштактык проза” багытындагы жаңыланган поэтикалык ыкмалары колдонулат. Поэтиканын модернисттик жана постмодернисттик ыкмалары XX кылымдагы кыргыз романдарында жигердүү колдонулат. Нормативдик поэтика номаддык көз караштан кабылдоону жана дүйнө таанымды, кыргыз улутунун мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын материалдары «Цивилизациялардын кесилишиндеги тил, маданият жана коом» (Бишкек, 2014) эл аралык сипозиумунда, “Когнитивдик лингвистикадагы парадигмалар” (Алматы, 2014); “Азыркы дүйнөдөгү фундаменталдык жана прикладдык изилдөөлөр” (Санкт-Петербург, 2015); “Жаңы шарттарда илимди калыптандыруунун актуалдуу процесстери” (Москва, 2016); European Applied sciences: challenges find solutions (Штудгарт, 2016) аталыштарындагы эл аралык жана илимий-практикалык конференцияларда докладдар формасында баяндалган.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун жетиштүүлүгү. Диссертациянын негизги жоболору, мазмуну жана корутундулары автордун 36 публикациясында чагылдырылган. Россия Федерациясынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын (ЖАК) тизмесиндеги басылмаларда жарыяланган 8 макаласында, КР РИНЦнин журналдарындагы 5 макаласында, ошондой эле, КРнын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган журналдардагы 23 макаласында камтылган.

Иштин көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык изилдөө киришүүдөн, үч главадан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Адабияттардын тизмеси – 30 бет. Бардыгы – 306 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын киришүүсүндө изилденген теманы тандоонун себептери жана анын актуалдуулугу, теманын иштелип чыгышынын деңгээли түшүндүрүлөт, максаттары жана милдеттери, объекти жана предмети,

жаңычылдыгы, практикалык мааниси келтирилет. Коргоого чыгарылган негизги жоболору көрсөтүлөт, опробация, диссертантканын жеке салымы жана изилдөөнүн жүрүшүндө алынган жыйынтыктар жөнүндө маалыматтар келтирилет.

Роман жанры – улуттун маданий турмушундагы жаңы көрүнүш, андыктан теория маселелерин, көркөм каражаттардын заманбап системасын адабий чыгарманын жаралышы менен бир эле учурда өздөштүрүүгө туура келди. Ошону менен бирге сөзсүз түрдө орус жана башка элдердин адабияттарынын тажрыйбасы, жазуучулары тарабынан өздөштүрүлгөн поэтикалык ыкмалары жана каражаттары гана роль ойнобостон, улуттук фольклордук көркөм сөз каражаттары дагы маанилүү ролду ойноду.

Биринчи глава – **«Кыргыз адабиятындагы роман жанрынын теоретикалык негиздери: генезис жана поэтиканын эволюциясы»** үч параграфтан турат. *«Совет жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз роман жанрынын теоретикалык аспектилери»* - биринчи главанын биринчи параграфында жанрдын теория маселелери каралат. Кыргыз романистикасы тунгуч улуттук романдардын салттарын өнүктүрүү менен жанр жөнүндө түшүнүктү уламдан улам бекемдеп, поэтика каражаттарынын жана ыкмалардын тутумун кеңейтет. Фольклордук поэтикага трансформацияланган көчмөндөрдүн – номаддардын менталитети менен түшүндүрүлгөн поэтиканын спецификалык ыкмалары жана көркөм сөз каражаттарынын улуттук нормативдүү поэтикада барган сайын ачык көрүнөт. Жазуучулар модернисттик түшүнүктөгү поэтикалык ыкмаларды өздөштүрүшөт. Социологиядан поэтикага чегинүү, баяндоонун стилдерин, жанрларын, формаларын изилдөөгө көңүл буруу Ю. Лотмандын (1998), Ю. Манндын (1988), С. Аверинцевдин (2004), Д. Лихачевдун (1997), В. Топоровдун (1983), В. Днепровдун (1980) эмгектеринде көрсөтүлгөн. М. Бахтиндин (1986), А. Лосевдин (2001) идеялары кызуу өздөштүрүлүүдө. Кыргыз адабият таануусунда мындай мамиле А. Эркебаевдин (1991), К. Асаналиевдин (1989), А. Акматалиевдин (2018), Л. Үкүбаеванын (2019), А. Садыковдун (1987) А. Мусаевдин (2003), М. Жумаевдин (1989), Е. Озмителдин (1990), С. Байгазиевдин (1991), И. Лайлиеванын (2000), Г. Мурзахметованын (1993), Ч. Джолдошеванын (2014), К. Даутовтун (1991), У. Култаеванын (2011), Б. Темированын (2006), Д. Асакееванын (2015) ж.б. эмгектерине мүнөздүү.

Поэтика термини ар кандай өңүттөрдө каралат, өз эмгегибизде биз образдардын поэтикасына, композициялык курулушуна, изилдөөнүн алкагына кирген романдардын авторлорунун чыгармачылык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурдук.

Экинчи аспект – улуттук роман жанрынын спецификасын жана чыгармачыл методдун артыкчылыктарын ачып көрсөтүү. Үчүнчү учур – тандалып алынган мезгилдүү мөөнөт (40 жыл) романдарды үйрөнүп-билүүдө тарыхый поэтикага, көркөм сөз ыкмаларынын бүтүндөй улуттук романистика боюнча, ошондой эле, айрым авторлордун чыгармачылыгындагы динамикасына байкоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Теориялык поэтиканын

маселелерине кайрылуу кыргыз тарыхый романынын салттарын жана новатордук маселелерин түшүнүүгө алып келди.

1. Поэтика “айтым каражаттарынын тутуму жөнүндөгү илим” түшүнүгүнө ээ болуп, адабият теориясынын бөлүгү катары “адабий жанрлардын стилдеринин жана ыкмаларынын спецификасын”, ички байланыштардын мыйзамдарын жана көркөм бүтүндүктүн деңгээлдеринин өз ара катышын” [Литературный энциклопедический словарь [Текст] / В.М. Кожевников и А.П. Николаев - М.: Советская энциклопедия, 1987. - 751 с.] үйрөтөт.

Поэтиканын максаты – эстетикалык таасир этүүнү аныктаган тексттик элементтерди системалаштырып, ачып көрсөтүү.

Азыркы адабият таануучулар адабият жөнүндөгү илимдин негизги предмети катары чыгарманын өзүн эсептешет, ал эми жаратуучунун өмүр таржымалы, психология, окурмандын таасирленүүсү жана коомдун мүнөздөмөсү экинчи орунда калат. Мындай түшүнүк постструктуралисттердин позициясына жана башка чет элдик теорияларга үндөшүп кетет. Биз өз изилдөөбүздө кыргыз романдарын ушул өңүттөн дагы талдоого аракет кылдык. Кыргыз прозасынын булактары жөнүндө маселе менен байланышкан чоң талкуу болгон.

Кыргыз прозасынын булактарына карата А. Артыкбаевдин (оозеки поэзия), С Жигитовдун (оозеки турмуштук аңгеме) ж.б. көз караштарын келтирип, У. Касыбеков прозанын булактары катары фольклор жанрларынын жыйындысы жөнүндө пикирин билдирген [**Касыбеков, У.** Народные эпические традиции и генезис киргизской письменной прозы. [Текст] / У. Касыбеков. - Бишкек: Илим, 1992. - 126 с.]. Кытайлык адабият таануучу, этникалык кыргыз Өмүрбай мифтерди, уламыштарды, жомокторду, санжыраларды, ыр түрүндөгү дастандарды, эпосторду прозанын негизи катары белгилейт [Кыргыздар. Санжыра. Тарых. Мурас. Өнөр. [Текст] / Түзгөн К. Жусупов. - Бишкек, Кыргызстан, 1996, - Т. 38: - Т. 2. – 444-б.]. Соңку мезгилдерде “жорго сөз” улуттук жанрын дагы романдын булактары менен байланыштырышууда.

Орто кылымдарда батыш адабиятында “фавблио” (франц), “фацеции” (итал.), “шванки” жанрлары - кыска жазылган, динамикалык сюжеттүү, күтүлбөгөн аягы менен мүнөздөлгөн чыгармалар пайда болгон, булар роман жанрынын булагы катары кабыл алынып келет. Мезгилдин өтүшү менен бул новеллалар селсаяк турмуш кечирген бир каармандын айланасына бириктирилип, коомдогу жана адамдардагы кемчиликтерди сынга алат. Жөнөкөй адам, ал жөнүндө таржымал – жаңы баяндоочу форма. Борбордук Азия элдеринин маданиятында куйкум, курч сөздүү, айлакер каармандар Апенди, Алдар Көсө, Кожо Насреддин жөнүндө окуялардын бүтүндөй жыйындысы болгон, мүнөздөмөсүндө батыш романдарынын каармандары менен көп окшоштуктар орун алган. Орто кылымдарда Орто Азиянын Жакынкы жана Ортоңку чыгышында чакан курч аңгеме же анекдот пайда болот, мисалы, Кожо Насреддин жөнүндө окуялар (X кылым). Макамдар бир

аңгемечи жана бир гана каарман менен циклдарга бириктирилген. Мындай окуялар роман жанрынын булактарынын бири деп ишенимдүү айта алабыз.

“Улуттук тарыхый романдын теоретикалык маселелери” аталышындагы биринчи главанын экинчи параграфында англис жана орус адабияттарындагы тарыхый роман жанрынын негиздөөчүлөрүнүн чыгармаларындагы айтым каражаттары жана негизги ыкмалары ачылып көрсөтүлдү. Советтик тарыхый романдын поэтикасына берилген артыкчылыктар аныкталды. Ата-мекендик изилдөөчүлөрдүн мисалында жанрдын пайда болушу жана өнүгүшүнө, историзм маселелерине, тарыхый жактарды чагылдыруу принциптерине, тилге артыкчылык берилишине жана башка кыргыз тарыхый романындагы көрсөткүчтөргө көз караштар белгиленди.

Тарыхый роман жанрынын пайда болушу биринчи патриотизм сезими бир боор улуттун өткөнүнө, маданиятына көңүл бурууну жараткан бурулуш учур француз революциясынын доору менен байланышкан. Кыргыздар үчүн мындай бурулуш учур Россия империясына кошулуу алдындагы мезгил болгон (Т. Касымбековдун, К. Осмоналиевдин романдары). В. Скотт өтмүш автор чагылдырган мезгилде жашаган адамдын сезимдери жана ойлору, көрүүсү аркылуу чагылдырылган историзм принцибин жараткан.

В. Скотт тарыхтагы элдин ролу жөнүндө ойду киргизген; анын чыгармаларында элден чыккан адамдар башкы аракеттеги тараптар болуп чыга келишет. Тарыхый инсандар экинчи даражадагы каармандар катары чыгып, салмактуу берилет. К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романынан башка кыргыз романдарында башкы каармандар – карапайым адамдар.

Тарыхый романдагы олуттуу жагдай чындык менен ойдон чыгаруунун шайкештиги жөнүндөгү маселе болуп саналат. В. Скоттун түшүнүгүндө анык чындык ойдон чыгаруу менен чындыктын айкалышуусу эмес, тарыхтын негизинде таза ойлоп чыгуу. Мындай түшүнүк Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романы менен байланышкан.

В. Скотт азыркы тилди колдонууну сунуш кылат, Т. Касымбеков менен Т. Сыдыкбеков түштүк диалектини, тарыхый сөздөрдү, нормативдик лексикадагы сөздөрдүн фонетикалык варианттарын кеңири колдонушкан.

Россиянын социалдык-саясий жана маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жазуучулар мамлекеттин тарыхындагы башкаруучулардын ролдоруна көбүрөөк көңүл бурушкан. А. Пушкин Шекспирде, Гётеде, Вальтер Скотто “королдор менен баатырларга кулчулук табынуу жок экендигин, В. Скоттун романдарынын башкы жетишкендиги – тарыхты “азыркыча, үйдөгүдөй” көрсөтө билгендиги экендигин” белгилеген [Пушкин, А. С. Соч. жыйн. [Текст]: 10 томдук. // В. Скоттун романдары жөнүндө /А. С. Пушкин / - М.: Көркөм адабият, 1962. – 6-Т. – 303-б]. Историзмди, тарыхый романдын маңызын мындай түшүнүү ХХ кылымда социалисттик реализм адабиятында дагы олуттуу өзгөчөлүктөрү менен сакталган. Бул тарыхый өтмүштү (көбүнчө революциялык окуяларды, көтөрүлүштөрдү, төңкөрүштөрдү) объективдүү кайра жаратуу болгон. Чагылдыруу объектиси - өтмүш, анда элдин духу

көрсөтүлгөн. Тарыхый окуя документалдуу негизделип, автор тарабынан иштелип чыгышы керек, тарыхый фактылардан четтөөгө жол берилбейт.

Кыргыз тарыхый романистикасы чыгармачылыктын салыштырмалуу эркиндик мезгилинде жанрдын жалпы принциптерин сактоо менен “жылымык” маалында пайда болгон, ал поэтиканын өзгөчөлүгү, тарыхты элдин элестетүүсүндө, чыгармачылыктын элдик оозеки формаларын көркөм сөз каражаттары катары камтыгандыгы, эпостун образдары жана сюжеттердин эркин чечмелениши, элдик ырлар менен айырмаланат.

Ү. Култаеванын “Кыргыз тарыхый романы: типология жана жанрдык өзгөчөлүгү” диссертациясында диссертант жанрдын өнүгүшүнүн 4 этабын бөлүп көрсөтөт. Изилдөөчү тарыхый романдарды реалисттик (роман-эпопея, роман-хроника, роман-санжыра), романтикалык (роман-символ, роман-насаат, социалдык-тарыхый), тарыхый-очерктик (тарыхый-биографиялык, роман-мемуар, роман-эссе) деп бөлүштүрөт [Култаева, Ү. Б. Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү. [Текст] дис. ... филол. илим. докт.. 10.01.01 / Ү. Б. Култаева - Бишкек, 2011. - 21-22-б].

Г. Айтпаеванын “Кыргыз романдарындагы байыркы дин (язычество) жана мусулмандык мотивдер» диссертациясында Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы диний мотивдер, Т. Касымбековдун (“Сынган кылыч”, «Кел-кел») романдарындагы динди эки түрдүү көз карашта берүү, К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышында” байыркы дин (язычество) дүйнө тааным катары талданган.

Адабиятчы С. Жигитов кыргыз жазуучуларынын доордун нравалары жөнүндө терең билимдери жок, атайын адабиятты, тилдерди, тарыхый өнүгүүнүн мыйзам ченемдерин биле беришпейт, историзмди терең сезе алышпайт деп эсептеген. Романдарды баалоо – төмөн. Г. Мурзахметова дагы ушундай эле пикирде. Өз эмгегибизде биз Ч. Т. Джалдошеванын: “Тарыхый роман профессионалдык адабияттын бышып-жетилген маалында гана пайда болгон, ушундан улам анын өзгөчөлүктөрү: өткөндүн окуяларын иргеп алуу жана аңдап-түшүнүүдөгү терең историзм, документалдык жана ойдон чыгарылган башталыштардын диалектикалык айкалышы, эл массасынын жана анын айрым өкүлдөрүнүн тагдырын ачып көрсөтүүгө умтулуу, терең психологиялык анализ, каармандардын руханий дүйнөсүнө үнүлүү келип чыгат” деген пикирине таянабыз [Джалдошева, Ч. Жанр исторического романа в современной киргизской литературе. [Текст] / Ч. Т. Джалдошева // // Социалистический реализм в киргизской советской литературе: сб науч. тр.- Фрунзе, 1979. С. 92-96.

Улуттук тарыхый романда улуттук көркөм сөз каражаттары (санжыра, элдик ырлар) поэтиканын реалисттик каражаттар менен тыгыз шайкештикте ачык пайдаланылып, анын нукуралуулугун аныктайт.

Биринчи главанын үчүнчү «*Ч. Айтматовдун романдарынын поэтикасынын теориялык негизи*» параграфында Айтматовдун романдары жөнүндө илимий эмгектерге кыскача обзор берилди.

Айтматовдун чыгармачылыгын изилдеген эң белгилүү изилдөөчүлөрдүн бири К. Асаналиев классиктин ар бир чыгармасы боюнча басылмага өзүнүн пикирлерин активдүү билдирип келген. «Айтматов: кечээ жана бүгүн» (1995) жыйнагында бул макалалар топтолуп, жазуучунун эки тилдүүлүгүнүн табияты жөнүндө материалдар менен толукталган. «Ч. Айтматов: образдардын көркөмдүк семантикасы» эмгегинде “Кылым карытар бир күн” жана “Кыямат” чыгармаларындагы улуттук көркөм образдарды изилдөө методикасы ачылып көрсөтүлөт, адабиятчы «Новый мир», «Октябрь» журналдарына жарык көргөн айтылуу советтик сынчылардын көз караштары менен талкууга чыгат. Алардан айырмаланып, адабиятчы “Кассандра тамгасы” жана “Тоолор кулаганда” мурдагы чыгармалардын “табигый” уландысы катары көрүнө тургандыгын белгилеген. [Асаналиев, К. Дела земные / [Текст]/ К.А. Асаналиев// Советская Киргизия.- 1991. -8 янв. - С. 5.].

Л. Үкүбаеванын «Ч. Айтматовдун поэтикасы жана кыргыз элдик фольклор» доктордук диссертациясында жазуучунун романистикасына көңүл бурулган. “Адам дүйнөсү көркөм образда” (1994), Чыңгыз Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашы» (2000) эмгектеринде жазуучунун романдарына анализ жүргүзүлгөн. “Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз” монографиясы – жазуучунун чыгармачылыгына көз караштар корутундуланган көп жылдык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы.

Адабиятчы А. Акматалиев Айтматовдун романдарын Батыш менен Чыгыштын адабияттары менен өз ара байланыш жана өз ара байытуу позициясында изилдеген: “Чыңгыз Айтматов жана адабияттардын өз ара байланышы” (1991), «Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын мааниси улуттук адабияттардын өз ара байытуу процессинде» (1994), «Чыңгыз Айтматов жана Габриэль Гарсия Маркес (2006). Экинчи багыты – романдарды социалдык-философиялык көз караштан аңдап-түшүнүү: Айтматовдун космосу – Аалам жана Адам (1995). Аалам, Адам жана Жаабарс (2007), “Манас”, “Сагымбай, Айтматов жана Ааламды толкунданткан эмбрион” (2013), “Ак булуттун “булактары кайда” (2016).

Анын тунгуч романына кызыгуу чоң болгон, композициясынын татаалдашкандыгы жана космос темасынын камтылышы менен кызуу талаш-тартыштарды жараткан. Бирок, сынчылардын өзгөчө көңүл буруусуна “Кыямат” романы татыктуу болуп, эң карама-каршы пикирлер айтылган. «Литературная газета» гезитиндеги дискуссиянын аталышы “Кыямат” романындагы парадокстор” деп аталып, талаш-тартыштарды жетишээрлик мүнөздөгөн. Г. Гачев көркөмдүүлүктүн демейдегиден тыш экендиги жөнүндө пикирин айтып, символдордун ролун баса белгилеп, “мифологиялык жомоктук авторго “тарыхый мезгилден” метафизикалык мезгилсиздикке карай чыгууга жардам берет” деп айткан. [Гачев, Г. Совесть! Стань смелостью [Текст]/ Г. Гачев // Юность. - М.,1987, №3. - 82-87с.]. Эң талаш учурлардын бири - романда библиялык сюжеттин камтылышы жана Иисус менен Авдийдин образдарынын интерпретацияланышы планында аларга эркин кайрылуу жана муну менен байланышкан “кудайды издөө” идеясы. Ашкере байкалган публицистикалык

адабиятчылардын кайсы бирлери тарабынан чыгармачылык өксүк, башкалары тарабынан стилистикалык ыкма катары кабылданган. Эмне үчүн адабиятчылардын көңүлүн катаал сынды жана кабыл албоону чакырган дал ушул суроолор бурду? Бул көзөмөлдөөгө аракет кылуунун “коё берүү керекпи же коё бербөө керекпи” деген өзүнчө бир көрүнүшү эмеспи, мындан чыгармачыл инсандын эркиндигине кол салууну көрүүгө болот. Ал эми публицистикалык боюнча белгилей кетсек, бул советтик адабияттын жалпы белгиси катары эсептелет.

”Социализмдин экономикадагы, саясаттагы, руханий чөйрөдөгү деформациясын сындоо катары” белгиленген ашкерелөө жана ачыктык сөз сүрөткерлерине азыркынын талуу жерлерине таамай тийүүгө мүмкүнчүлүк берген. Кайра куруу идеялары советтик жазуучулар үчүн болуп жаткан нерселер жөнүндө чындыкты түз көрсөтүү перспективасы менен өзүнө тартты. Талаш-тартыштардын предмети болгон жаңы проза (Ч. Айтматов, В. Распутин ж.б.) жаралды. Павловский “ашкерелөө” деген сөз бул прозанын чыгышы менен “дээрлик бир убакта” колдонула баштагандыгын белгилеген.

“Кыямат” романы боюнча талаш-тартыштар «Литературная газетада» (1986, 1987), «Литературное обозрение» (1987), «Вопросы литературы» (1987), «Октябрь» (1987), «Новый мир» (1987) журналдарында жарыяланган. Талаш-тартыштардын материалдары О. Кобзеванын “Чынгыз Айтматовдун прозасы “Новый мир” журналдык контекстинде”, Т. Семьяндын “Чыгармачылык өксүктүн стилистикалык маркерлери” эмгектеринде изилденди.

Ч. Айтматовдун романдары боюнча талаш-тартыштардын материалдарына кеңири талдоо жүргүзүү биздин ишибиздеги жазуучунун спецификалык ыкмаларын жана каражаттарын ачып көрсөтүү максаты менен байланыштуу. Биринчи романда жазуучулук хронотоптун кеңейтилишине, романдын адамзаттын тагдыры жөнүндө экендигине, бул учур кийинки романдарында дагы аныктоочу болгондугуна басым жасалган.

Жышааналуу көрүнүш катары идеялык жүктү алып жүргөн мифтерге көңүл бурулгандыгы, ошол эле убакта романга карай повесттин жарыяланышы катары “Чынгызхандын ак булуту” композицияны кыйла татаалдаштырат. “Кыямат” романы христиан мифинин камтылышынын жөндүү экендиги жөнүндө, романдын ашыкча публицистикалык экендиги жөнүндө, буга байланыштуу көркөм сөз каражаттарынын өзгөрүп кеткендиги, композициялык “борпоңдук”, “үч баштуу химера” жөнүндө суроолорду пайда кылды.

Журналист В. Третьяков жазуучу үчүн элчи болуп иштөө кайырсыз болгондугу, Батыш Европада туруктуу жашоо Мекен менен жандуу байланышты жоготууга алып келгендиги – “анын адабий чыгармачылыгынын жана философиялык ачылыштарынын жападан жалгыз булагы жана тикелей болгон нерседен четтегендиги” жөнүндө оюн билдирди [На смерть Ч. Айтматова: [Электронный ресурс] URL:v_treyaakov <https://v-treyaakov/livejournal.com/129787/html>]. Бир караганда дал ошондой, башкы каармандар орус жана англичан, ал тургай экинчи даражадагылардын ичинде улуттук

образ жок, окуялар Мекенден алыс ж.б. жакта болуп өтөт, бирок, чындыгында ушундайбы?

Кыргыз романынын теориясы маселелери советтик мезгилде бүтүндөй советтик адабияттын өнүгүшү менен шайкеш чагылдырылган. Романистиканын теориялык маселелери боюнча талаш-тартыштар жана дискуссиялар кыргыз улуттук адабият таануусунда дагы орун алган. Улуттук прозанын булактары жөнүндө, тарыхый романдын ошол эле улуттук ыкмалары жана поэтикалык каражаттары жөнүндө дискуссиялар олуттуу болуп саналган. Алар республикалык масштабда өткөрүлгөн. Айтматовдун чыгармачылыгы тескерисинче республикалык маанидеги гана эмес, жалпы союздук талкууларды жараткан. Романистикага байланыштуу полемика жетишерлик курч өткөн, романдарды баалоо, айрыкча, “Кыямат” жана “Кассандара тамгасы” романдары боюнча карама-каршылыктуу болгон. Романдардын поэтикасына системалуу анализ жүргүзүү көтөрүлгөн маселелердин көп түрдүү экендигин жана ошого ылайык көркөм сөз каражаттарына, анын ичинде модернисттик жана постмодернисттик (У. Абдукаимов, Ө. Даникеев, М. Мураталиев) тереңдөө менен бара-бара кеңейтүү зарылдыгын күбөлөйт. Ч. Айтматовдун романдарында дүйнөлүк маанидеги маселелердин камтылышы менен хронотоптун кеңейишине байланыштуу модернисттик жана постмодернисттик түшүнүктөгү поэтикалык ыкмалар жана каражаттар реалисттик ыкмалар жана каражаттарга үстөмдүк кылат.

«Улуттук романдардын поэтикасын изилдөөнүн негизги усулдары» аталышындагы экинчи главада изилдөө усулдары Т. Касымбековдун, Т. Сыдыкбековдун, К. Осмоналиевдин романдарынын мисалдарында каралат. Биз тандап алган романдардын жанрдык-поэтикалык күчүнө карата диссертациялык ишибизде изилдөөнүн төмөндөгүдөй усулдары: тарыхый-функционалдык (романдын коомго таасири, окурмандар тарабынан аңдап-түшүнүү), салыштырмалуу-типологиялык усул (адабияттык жана адабият аралык ички параллелдер жана өз ара байланыш), маданий-тарыхый усул (адабият элдин духун тутуп калтыруу катары), герменевтикалык усул (текстти интерпретациялоо, чыгарманын мазмуну), биографиялык усул (биография, инсан чыгармачылыктын учурларын аныктайт) колдонулат.

Экинчи главанын **“Сынган кылыч” романын изилдөөдөгү тарыхый-функционалдык усул** аталышындагы биринчи параграфында. Ар бир доор романдардын поэтикасын изилдөөдө өз артыкчылыктарына ээ. XIX кылымдагы чыгармаларды анализдөөдө изилдөөчүлөрдү баарынан мурда чыгарманы жаратуунун шарттары жана жагдайлары, сүрөткердин дүйнө таанымы жана руханий жетишкендиги кызыктырган, ал эми чыгармага азыркынын көз карашынан анализ кылууга азыраак көңүл бурулган. Совет мезгилинде идеологиялык камтылышы артыкчылыктуу болгон, анализ идеологиялык интерпретация катары же социалдык-тарыхый пикирин билдирүү катары түшүндүрүлгөн.

Адабиятчылар А. Скафтымов жана М. Бахтин 20-жылдары эле чыгармаларды өздөштүрүүдө аналитикалык жөрөлгө (подход) жөнүндө

айтышкан, бирок, адабияттык анализдин методологиясына теориялык негиздеме азыркы түшүнүгүндө ХХ кылымдын 70-жылдары гана калыптанган.

Адабиятчы Кайзердин пикиринде, “адабият жөнүндөгү азыркы илимдин” негизги предмети чыгарманын өзү, ал эми жаратуучунун биографиясы, психологиясы жана окумандын таасирленүүсү экинчи планга чыгат. [Кайзер, В. Словесно-художественное произведение. // Введение в литературоведение [Электронный ресурс] – Режим доступа:URL: <http://pseudology.org/literature/TeoriyaLiteratury/41.htm>].

“Сынган кылыч” романы үчүн изилдөөнүн тарыхый-функционалдык усулу романдын окурмандарга Европада наполеондук согуш учурундагыдай эле улуттук аң-сезимди ойготуп, күчтүү таасир эткендигине байланыштуу артыкчылыктуу болгон.

Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романы 1842-жылдан кийинки окуяларды баяндап, 1876-жылы аяктайт, Кокон хандыгынын тарыхый түзүлүшүнө (1801) экскурс санжыра аркылуу жүзөгө ашырылат. Автор кыргыз элинин турмушунун толук кандуу, тарыхый негизделген картинасын сүрөттөп берген. Өлкөнүн түштүк аймагы тарыхый жактан Кокон хандыгы менен тыгыз байланышкан. Бул жерде тарыхый жактан тагдырлаш, маданияты, тили, көбүнесе туугандык жакындыктар менен байланышкан элдер жашашкан. Маселен, өзбек башкаруучусу Бабурдун уулун көчмөндөр тарбиялашкан, кыпчак Мусулманкул кыргыз Алманбеттин эмчектеш бир тууганы. Аталган роман кыргыздардын жана бүтүндөй аймактын башка элдеринин менталитети, маданияты, адеп-ахлагы, баалуулуктары жөнүндө элестөөнү жана билимдерди кошундулайт.

Текстте ошондой эле, бул аймактарда жашаган элдердин географиясы, тарыхы, социомаданий жана чарбалык түзүлүшү, үрп-адаттары жана каада-салттары, идеологиясы жана башка мүнөздөмөлөрү жөнүндө маалымат камтылат. Романда кылымдардан бери ушул жакта жашап келе жатышкан элдердин идеологиясы жөнүндө, нарк-насили, үрп-адаттары жана каада-салттары, социомаданий жана чарбалык түзүлүштөрү, тарыхы, географиясы жөнүндө маалымат берилет. Киринди эпизоддордун ролундагы санжыра материалдарында Тимур-Гураган курган мамлекет жөнүндө сөз болот, бул Индустан жана Кашгар романдын мезгилдик континуумун кыйла кеңейтет.

Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романы андагы жанрга эң мүнөздүү көрсөткүчтөрдү чагылдыруу маанисинде биринчи болгон. Ал элдин тарыхындагы бурулуш учурду чагылдырат, башкы каармандар элден чыккан адамдар, зор көңүл жергиликтүү колоритти ж.б. сүрөттөөгө бурулат. Бирок, эң башкысы анда улуттук поэтикалык каражаттар колдонулат. Башка элдердин турмушу жана маданиятынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө аймактык билим өз элинин спецификасын контрастта ачык бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Экинчи главанын экинчи параграфында - *“Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романына герменевтика жагында анализ берүүдө»* биз герменевтикалык усулду колдонууну максатка ылайыктуу деп эсептедик – “Көк асаба” текстти интерпретация кылууну, чыгарманын маанисин түшүндүрүүнү талап кылат.

Бул VI-VIII кылымдардагы енисей кыргыздарынын байыркы тарыхына кайрылган биринчи роман. Ошол эле убакта маданий-тарыхый усул мааниге ээ болот, анткени, бул жерде улуттук духтун жана улуттук мүнөздүн бөтөнчөлөнгөн өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн.

Т. Сыдыкбековдун романында руникалык жазмалардын тексттери иштелип чыккан, мифтердин образдары, кыргыз урууларынын оозеки санжырасынын материалдары берилген, окуяларды жана каармандарды чечмелөө жанрга ылайык келет, мындай аныктама берүүгө бардык негиздер бар. М. Болот автордун баатырдык эпос менен байланышкан образдарды, мотивдерди, поэтикалык каражаттарды пайдалангандыгын жүйөө кылып, бул роман-эпос деп эсептейт.

Романдын башкы идеясы – Мекенди коргоо, каармандардын бейнелери жалпылаштырылган, деталдаштырылган эмес, атасы менен уулунун кармашуусунун мотиви берилген (башкаруучу Карахан жана анын уулу Ууз), келинчек издөө мотиви орун алган - Сайкалдын аны кармашта жеңген күйөөнү таап, ага баш кошуусу, Эр Кулчурдун жоокер кызга үйлөнүүгө умтулуусу. Экинчиден, тарыхта бул мезгилдеги документтер сейрек, тарыхчылардын эмгектеринде бул доорду баалоо ошол убакта бир жактуу болгон эмес. Басмадан жарыяланышынын кармалышын көп себептер менен түшүндүрүшкөн, советтик тарыхчылардын пикиринде “Енисейде кыргыздар эч качан жашапкан эмес, кыргыздар башынан эле Тянь-Шанда жашапкан” [Сыдыкбеков, Т. “Көк асаба”. Тарыхый роман [Текст] / Т. Сыдыкбеков – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 12-б.]

Т. Сыдыкбековдун романы адабиятчылардын жанрдык трансформация жөнүндөгү, тарыхый романды мутациялоо жөнүндөгү пикирлерин иллюстрациялайт. Главалар оболу эпитафтарда - тарыхый документ, фольклордон алынган материалдар менен кабарланат, андан кийин чыгармачылык өңүттө кайрадан түшүндүрүлөт. Экинчиден, “костюмдаштырылган романдын” милдети анын таанып-билүүчүлүктүгүндө – енисей кыргыздарынын моралдык - адеп-ахлактык жөрөлгөлөрү кандай болгон, эмне менен алектенишкен, кандай кийинишкен, аскердик тактикасы, стратегиясы ж.б.

Т. Сыдыкбековдун романы элдин тарыхын чагылдырууда таптакыр башка подходду көрсөтөт.

В. Скоттун позициясынан алганда, “тарыхый роман чындык менен учкул кыялдан жаратуунун айкалышы эмес, ал тарыхтын негизиндеги таза кыялдан жаратуу”. Тарыхты дал ушундай сүрөттөөгө А. Дюманын, В. Пикулдун романдары мисал болот. Я. Парандовский б.э. чейинки 74-жылдагы Олимпиадалык оюндарды чагылдыруу үчүн Т. Сыдыкбеков колдонгон ушул эле ыкмаларды: каармандардын ысымдарын таштардагы жазмалардан алган, ошол мезгил жөнүндөгү минималдуу булактарда ойдон чыгарууну колдонгон.

Үчүнчү параграфта - *“Маданий-тарыхый усул жана К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романында күнүмдүк турмушту көрсөтүү аркылуу, аскердик аракеттерди поэтикалык каражаттар жана ыкмалар аркылуу баяндоо*

менен роман элдин духун ташка тамга баскандай чагылдырууга кызмат көрсөтөт. Муну менен изилдөөнүн маданий-тарыхый усулун тандоо аныкталган.

Биринчи жолу басылып чыккандан кийин роман тарыхый жактардын (каармандардын прототиптеринин) ысымдарынын өзгөртүлүшүнөн улам бир нече жолу сынга кабылган, сынчылардын пикиринде бул историзмдин принциптерине жооп бербейт. Кыргыздардын тарыхын жакшы билген окурмандар, санжыраны жакшы билгендер кайсы тарыхый адамдар жөнүндө кеп болуп жаткандыгын мыкты түшүнүшкөн: Казат – бул Ормон-хан; Жанкечти - Үмөтаалы; Соорун – Ниязбек; Баскын – Кененсары ж.б. Роман мындай түрүндө окурмандардын кызыгуусун жараткан, каармандардын кимисинин тарыхый инсан экендиги, а кимиси ойдон чыгарылган каарман экендигин аныктоо, табууну каалоо пайда болуп, көпчүлүктүн бүйүрүн козгогон.

Романда алардын Кокон хандыгы жана Россия империясы менен өз ара мамилелериндеги учурлар жөнөкөй чагылдырылган, анткени менен, тарыхта качан кыргыз хандыгынын өзүн түзүү жөнүндөгү идея пайда болгондо, качан кыргыздар менен казактардын кагылышы башталганда, качан Россия империясына бугулукуктардын каты пайда болгон учурда алар чечүүчү мааниге чыгышкан.

Бул шартка (тарыхый фактыларды жашырып коюу) Т. Касымбеков менен Т. Сыдыкбековдун романдарынын тагдырларына байланышкан объективдүү жана субъективдүү себептерди табуу мүмкүн экендиги түшүнүктүү, бирок, ошого карабастан, К. Осмоналиевдин романында историзм принцибин ишке ашырууга жолтоо болгон эмес.

Романдын жанрын изилдөө методологиясы жетишээрлик оор милдет. Адабиятчылардын айтымында, роман жанрынын калыптанышы али бүтө элек. Улуттук романдарды анализдөөдө изилдөөнүн ар кыл усулдары колдонулган, кыргыз адабият таануусунда көбүнесе маданий-тарыхый усул колдонулат, дал ошол улуттун өзгөчөлүгү жөнүндө элес калтырат, элдин духун чагылдырууга жана улуттук мүнөздү түзүүгө жардам берет. Белгилей кетсек, анализдин бардык төрт: маданий-тарыхый, салыштырма-типологиялык, герменевтикалык, тарыхый-функционалдык усулу белгиленген мезгилдеги кыргыз романдарына жарамдуу.

Үчүнчү - *«60-90-жылдардагы кыргыз романистикасындагы поэтикалык каражаттардын жана ыкмалардын динамикасы»* главасында ар түрдүү жанрдагы улуттук романдар азыркы концепциялардын көз карашында жана салыштырма-типологиялык жөрөлгөдө (подход) каралган.

Биринчи параграфта - *“У. Абдукаимовдун “Майдан” аскердик романы “лейтенанттык прозанын аспектисинде”* көркөм сөз каражаттарын анализдөөдө салыштырма-типологиялык усул колдонулган. Кыргыз романистикасындагы аскердик тема өзүнө таандык салттуу көркөм сөз каражаттарына ээ болгон. К. Байжигитов: «Бизде адам фронтко сөзсүз түрдө өзү суранып барчу, күчтүү идеалдаштырылган, анын эрдиги жөнүндө гана

айтылган, ал эми анын ички дүйнөсүн сүрөттөө, адамдык сапаттары унутулуп калар эле. *Дал ушул чектер, стереотиптер, схемалар У. Абдукаимовдо сындырылды» деп жазат.* [Алахан, С. Узакбай Абдукаимов жана “Майдан романынын талкуусу” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://www.azattyk.org/a/1223475.html>].

Биз романдын поэтикасынын баарынан мурда согушту сүрөттөөгө байланышкан көркөм каражаттар менен ыкмаларын анализдөө милдетин койдук. Биздин көз карашыбызда, «Майдан» романынын башкалардан айырмачылыгы классикалык орус адабиятынын, биринчи кезекте, Л. Н. Толстойдун көркөм сөз каражаттарын жана ыкмаларын өздөштүрүүдөн жана татаал айкалыштыруудан келип чыгат. Экинчиден, бул жерде советтик мезгилдеги “лейтенанттык прозанын” поэтикасы менен байланышы бар, үчүнчүдөн, улуттук адабият менен фольклордун поэтикасы менен ырааттуулукта.

«Майдан» иран тилинен которгондо «*согуш талаасы, фронт*» деген мааниге ээ, ал Кадырбектин образы жана согуштук аракеттерди сүрөттөөгө түздөн түз ылайык келет. Мындан тышкары, ар башка контексттерде бул сөз “*күрөш, кармаш, таймаш*” деген маанини билдирип, романдагы жан дүйнөсүндө кармаш жүргөн каарман Качикенин образы менен байланыштырабыз. [Киргизско-русский словарь [Текст] / сост. К.К. Юдахин -М.: Изд-во Советская энциклопедия. 1965.- 974 с.]

Окурман түнт, ойчул интеллигенттен күчтүү, өзүнө өзү ишенген, өлкөгө жана адамдарга пайдасы тийген адамдын өсүп жетилүү процессин аңдап жүрүп отурат.

Роман 4 бөлүмдөн турат, аны шарттуу түрдө ооруктагы турмуш жөнүндө главаларга (57 глава) жана майдандагы аракеттер жөнүндөгү главаларга (50 глава) бөлүп кароого болот. У. Абдукаимовдун “Майданында” антитеза принциби аракеттердин орду катары (айыл – шаар, алдыңкы сапта – оорукта, мекенде – чет жакта ж.б.), мүнөздөрдү чагылдыруудагы антитеза катары: Кадырбек – Качике, Бермет – Чынар, Качике – Чынар, Бермет – Салима сыяктуу деңгээлдерде аныктоочу болот, үй-бүлөлүк мамилелер деңгээлинде дагы контраст ыкмасы колдонулат: Качике - Чынар, Сулайман - Уулгелди, Пашка - Аннушка ж.б.

Башкы каарман Кадырбектин ысымы, «кадыр» араб тилинен алганда «урмат-сый, кадыр-барк, баалуулук, зоболо, даража» деген мааниге ээ. Кадырбек – советтик жоокердин үлгүсү, ошол эле убакта ал кыргыз көчмөндөрүнүн аскердик салтынын улантуучусу. Качыке – романдагы башкы каармандардын бири, бул автобиографиялык персонаж, жаш курагы, кесиби, кулк-мүнөзү, үй-бүлөлүк мамилелери, аскердик окуу жайында билим алышы – жазуучунун өмүр таржымалындагы учурлар болуп саналат, андыктан, анын сезим-туюму жана ой жүгүртүүлөрү автордун өзү менен үндөшөт. Жазуучу шек саноолордун, чечимдерди кабыл алуунун жана алардан кайра баш тартуулардын жолун, Качикенин толгонууларынын (рефлексия) жолун көрсөткөн, бул мүнөздүн татаалдыгына, каармандын дайыма изденүүсүн, анын

руханий эволюциясын күбөлөйт. Биздин көз карашыбызда, жазуучу персонажга атайылап “Качике” деген ысымды берет, анткени, ал эч кандай мааниге ээ эмес, окурман ага мамилесин өзү аныкташы керек.

Романдагы мезгилдик мерчем – согуштун толук төрт жылы. Эң маанилүү аскердик окуялар жөнүндө кеп кылганда, жазуучу даталарды документалдык тактык менен, ал тургай кээде саатына чейин конкреттештирет. Ал эми оорукту чагылдырууда так убакыт-саатты автор сейрек белгилейт – же болбосо, элдин менталитетине жакын жыл мезгили гана келтирилет.

У. Абдукаимовдун романында адабий реминисценциялар жана аллюзиялар поэтиканын ажырагыс бөлүгүнө айланган. Пьер Безухов менен Качике Ормоновдун кулк-мүнөздөрүнүн аныкталган тең салмакта экендигин белгилей кетсек.

Согуш чындыгын чагылдыруу, документалдык тактыгы, поэтиканын реалисттик каражаттарын жана ыкмаларын колдонуу, персонаждардын мүнөздөрүн иштеп чыгуудагы психологиялык тереңдиги жагдайынан алгандагы көп көрсөткүчтөр боюнча ал “лейтенанттык прозага” жакын. Ал өзүнө бир нече туруктуу мүнөздөмөлөрдү камтыйт: советтик солдаттын даңкталган образын жана согуштун көнүмүш образын бузду; бул агымдын жазуучулары согуш жөнүндө майданга барып келген адам гана жазганга акылуу деп эсептеп келишкен; согуш төмөнкү аскердик наамдагы (лейтенанттардын, солдаттардын) көздөрү, сөздөрү, дүйнөтаанымдары менен элестетилет.

Кадырбек кызмат өтөгөн 138-дивизиянын аскердик аракеттеги учурлары, бул дивизияга командачылык кылган полковник И. Людниковдун аракеттери жана мүнөзү кылдат текшерилип чыккан. Текстти анализдөөдөн улам биз романдагы аскердик сценалар кыргыз реалисттик адабиятында жаңы баракты ачкандыгын ырастай алабыз.

Аскердик аракеттердин катышуучусу У. Абдукаимовдун романы көптөгөн параметрлер боюнча согушту чагылдыруудагы толстойдук салттарга жакыныраак, бул салттар советтик адабияттагы “лейтенанттык прозанын” негизи болуп калган: аскердик аракеттерди, аскердик турмушту сүрөттөөдөгү тактык жана бөтөнчө чынчылдык, аракеттеги каармандардын жүрүм-турумдарынын психологиялык шарттуулугу, командир жана солдаттын, лейтенанттын ортосундагы өз ара мамилелер. Сүрөттөөдөгү тактык аскердик мезгилдеги документтер, окуялардын катышуучуларынын маалыматтары, жазуучунун күндөлүк жазуулары менен бекемделет. У. Абдукаимовдун «Майдан» аскердик романынын мааниси дал ушуга камтылат.

Үчүнчү главанын экинчи - **“Ш. Абдырамановдун чыгармачылыгындагы “кыштак прозасы” жана “өндүрүштүк роман”** - параграфында биз Ш. Абдырамановдун романын салыштырма-типологиялык өзөктө, “кыштак прозасынын” алкагында карайбыз.

Кыштак трагедиясы, анын жакырланышы бийликтегилердин кайдыгер мамилесине байланыштуу. Согуштан кийинки маалда колхоздун турмушун (“кагылышуусуздук теориясы”) идеалдаштырган жана даңазалаган колхоз

романы же кыштакты өнүктүрүүнүн жападан жалгыз жолу катары коллективдештирүү темасы пайда болгон.

“Кыштак прозасына” теориялык негиздеме 60-жылдары түзүлгөн. Анын негизги темасы айыл, айылдыктардын аң-сезиминде жүргөн өзгөрүүлөр. Жазуучулар коллективдештирүүнүн натыйжаларын, технологиялардын терс таасири, орус кыштагынын өткөнүн жана анын азыркы түйшүктөрүн чагылдырышкан. “Айыл темасын жазуучулардын” түшүнүгүндө айыл жашоочулары элдик салттардын сактоочулары болуп калышат.

Жалпы кабыл алынган мааниде кыргыздар-номаддар жер иштетүү менен малын жоготкон учурда гана алектенишкен. Эзелтен өлкөнүн түштүгүндөгү Фергана өрөөнүндө жашаган калктын басымдуу бөлүгү үчүн жер иштетүү менен алектенүү эң кеңири таралган көрүнүш болгондугун, ал эми мал багуу көмөкчү чарба катары эсептелгенин түзөтүү катары камтый кетүү кажет. Демек, түштүк элинин жерге жана жерди иштетүүгө мамилеси эң маанилүү болгондуктан, орустардын түшүнүгүнө жакын.

Ш. Абдырамановдун чыгармачылыгында моралдык - адеп-алхактык тартиптеги проблемалар, адам менен табигаттын ортосундагы өз ара карым-катыш өлкөнүн түштүк аймагынын жашоочуларынын мисалында чечилет. Айылдын жашоочулары – улуттук баалуулуктардын алып жүрүүчүлөрү жер жөнүндөгү: “Дыйкандар” (1968) (“Дыйкандар”, 1977); “Топурак жыты” (1980) ; (“Бабалар жеринин тагдыры” (1987) романдардын башкы каармандары болушат.

“Дыйкандар” романы “кыштак прозасы” менен параллель жаралган. Кабылдоонун оордугу жерге карата мамиленин өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу. Адабиятчы М. Жумаев дал ушул нерсени айткысы келген өңдүү. “Романда жерге мамиле кылуунун коллективдик (авторитардык) жана кожоюндук формаларынын натыйжалары тууралуу учур мүмкүндүк берген мазмун орун алган. Диктаттык, командалык башкаруунун ыгына көнгөн ал мезгилдеги *кыргыз адабий сыны романга калемгердин жер – адам, адам – жер концепциясына сүңгүй алышкан эмес*. Натыйжада чыгарманын структурасы партиялык функционердин ролуна баа берүү аракети менен чектелген”. [Жумаев, М. Жазуучунун чыгармачылыгындагы өмүрү [Текст] /М. Жумаев // Кыргыз тили жана адабияты – 2011 - № 18.- 58-б.].

Аталышынын поэтикасы. «Дыйкан» деген сөз жер иштетүүчү, дыйкан деген маанини билдирет. Теңирчилик кудайларынын пантеонунда Баба-Дыйкан – жерди иштетүүнүн колдоочусу. Бул өңдүү пир-колдоочунун бар экендигинин өзү кыргыздардын маданиятындагы жер иштетүүнүн маанилүүлүгүн күбөлөндүрүп турат.

Бизди кызыкдар кылган теманын чегинде карасак, Миңбай карыянын образы жана анын проблеманын маңызын чагылдырган көркөм сөздөрү: “Биз жердин күйөөсүнө эмес, анын көңүлдөшүнө айландык”.

Жазуучу муну мындай деп түшүндүрөт: “Эгерде мыйзамдуу аял болсо, аны кийиндирип-ичиндириш керек, тамак-аш менен камсыз кылуу керек, отунсуу камдап бериш керек, ал эми көңүлдөшкө жөн гана убакытты өткөргөнгө

барса болот. Мындай уланбашы керек. Мисалы, жерге болгон кусалык жөнүндө, анын келечеги тууралуу кыялдануу жөнүндө жазышкан Б. Можаевди же болбосо В. Тендряковду алалы. Мына ушулар мага романды жазууга түрткү беришти”. [Орокчиев, Т. Дыйкандар жерден бөлүнүп калышкан [Текст] // Т. Орокчиев Асылдар баяны. 3 китеп. – Бишкек, Бийиктик, 2004. – Б. – 9-б.].

Миңбай кары дыйкандын автордук идеалы, нарк-насилдүү адам, элдик каада-салттардын сактоочусу, ал тууралуу 7-главадан 16-главага чейин баяндалат. Миңбай Шалпыктын, Садыктын аялдарын жерге берүү зыйнатынын башында турат. Анын кеби аркылуу азыркы каадалар, салттуу маданиятка чоочун жана аны бузуу, кадырлабоо катары кабылданган жосундар айыпталып, сындалат.

Миңбай карынын эскерүүлөрү аркылуу экинчи главада Россия империясынын агрардык саясаты көчүп келген орустарды жер менен камсыздоого багытталган империялык доордогу дыйкандардын жер маселелери чагылдырылат. Бул жергиликтүү элди сүрүп чыгарууну түшүндүргөн, мындай өңүттөгү мисалдар романда аз эмес. Миңбайдын бүтүндөй өмүрү жер менен байланышкан, ал үчүн атасы дагы набыт болгон, ал Жер жөнүндөгү Декрет тууралуу угуп, кызыл армиячылардын катарына кирген.

Миңбай аз уктап, көп иштейт, жакырлардын комитетин түзөт, аялдардын жана жарды-жалчылардын укуктарын коргойт. Автор анын көзү менен бир тууган бир тууганга барган (Григорий жана Егор Поповдор) мезгилдин карама-каршылыгын көргөзөт, ал эми катаалдыкты жоолашкан тараптар бирдей даражада кылышат. Миңбайдын образы бул “анын революциялык өнүгүүдөгү адамдын көрүнүшү” эмес, ал дүйнөнү кайрадан түзгөн адамдардын бири, болуп жаткан окуялардын катышуучусу, күбөсү, анын көз карашы бул жер кожоюнунун позициясы.

Кыштактарды сүрөттөөдө жазуучулар чындыкка ынанымдуу болушу үчүн жергиликтүү элдин тилин, диалектизмдерди, тарыхый сөздөрдү колдонушат. Ш. Абдырамановдун чыгармачылыгын изилдөөчүлөр авторго түштүк диалектилик сөздөрдү мезгилдин жана мейкиндиктин жандуу колоритин түзүү үчүн активдүү колдонушу өтө мүнөздүү экендигин дайыма белгилеп келишкен.

“Дыйкандар” романы “кыштак прозасы” менен адеп-ахлактык-философиялык жана социалдык маселелерди коюуну жана чечүүнү, чындыкка сын көз караш менен кароону, руханий байлыктарды жана салттарды сактоо маселелерин бириктирип турат. Кыштак жазуучулары мыкты адеп-ахлактык сапаттарды тулку-боюна сиңирген, турмуштук тажрыйбасы бай, карапайым эмгекчинин психологиялык жактан ачылып берилген чындыкка шайкеш келген образын көрсөтүшөт.

“Дыйкандар” романында бул – жердин кожоюну, жалпы элдин кадыр-баркына ээ Миңбай. Салттуу баалуулуктардын сакталышына камкордук көрүү, көптөгөн нерселердин алмашып, өзгөрүүсүнө, трансформацияланышына, көбүнчө терс жагына оошуна өкүнүч Миңбайдын кеби менен берилет. Жазуучунун түшүнүгүндөгү жердин кожоюну анда иштеген адам болушу керектиги жөнүндө 60 жыл мурда айтылган сөз азыркы тапта дагы актуалдуу.

Ш. Абдырамановдун «Гүлазык» романында кыргыз жумушчулары жөнүндөгү жазуучунун алгачкы романдарынын бири жөнүндө баяндалат.

Советтик адабиятта «өндүрүштүк романдын өнүгүшүнүн үч этабы: 20-жылдардан 40-жылдардын башына чейин, 50-жылдардан 60-жылдардын башына чейин жана 1960-1980-жылдар» деп бөлүнүп көрсөтүлөт. Биринчи этаптын милдети «жаңы адамдын сапатынын калыптанышы – жигердүүлүк, кара жанын карч уруу, керт башынын камын ойлобоо, коллективизм» болгон.

Экинчи периоддо жетекчилердин оң образдарына жана алардын кол алдындагылар менен өз ара мамилесине, жеке жашоосуна же үй-бүлөлүк проблемаларына назар оодарылып, ошого жараша поэтика каражаттары алмашып отурат.

Өндүрүштүк романдын үчүнчү периодунда жеке өзүнүн мүдөөсүн, кадыр-баркын гана ойлогон жетекчинин терс сапаттары көрсөтүлөт. Жаңы менен эскинин кагылышуусу чоң роль ойнойт, буга ылайык романдардын поэтикасында каармандардын карама-каршылыгы жана контраст ыкмасы басымдуулук кылат.

Ш. Абдырамановдун романы бул көрсөткүчтөрдү «Гүлазыкта» камтыйт. Ал тургай өндүрүштүн жогорку жетишкендиктеринде “улуттук кадрларды даярдоого тиешелүү көңүл бурулган эмес, жогорку класстагы адистерди башка республикалардан чакырышкан. Түпкүлүктүү улуттун жумушчу жаштарын өндүрүш квалификациясы талап кылынбаган, айлык маянасы аз төлөнгөн, шарттары оор жумуштарга пайдаланышкан. Жаштар мындай жумуштан тез жадап, жумуштан бошонгон” [Социализм: достижения и недостатки (1964-1985 годы) [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/history/kyrgyzstan-during-the-soviet-period/568-socializmdostizheniya-i-nedostatki-1964-1985-gody.html>]. Саналып өткөн факторлор жанрдын толук кандуу өнүгүшүн жөнгө сала алган эмес. 60-80-жылдары – советтик өндүрүш романы ар тараптуу сынга кабылып, “өлүү” мезгилине туш болгон. Биздин адабияттагы романдын бул тибинин өнүгүү процессинин өзү спецификалуу, анткени, анын түзүлүшү, өнүгүшү жана сенектик мезгили бар болгону жыйырма жыл аралыкты камтыды.

Ш. Абдырамановдун «Гүлазык» (1976) романында заманбаптык, чоң текстиль комбинатынын эмгек жамаатынын кадыресе жумуш мезгили: өндүрүш процессинин кылдаттыгы, технология процесстерин модернизациялоо, партиялык жетекчиликтин ролу жөнүндө кеп жүрөт. Бирок, авторду бул эле эмес, адамдын маңызын, анын жүрүм-турумун жана жорук-жосундарын аныктаган адеп-ахлактык жана моралдык маселелери тынчсыздандырат.

Романда “сыйкырдуу азык” аркылуу коомдогу жана адамдагы абийирсиздикти, кара өзгөйлүктү, кайдыгерликти жеңүүгө жардам берген гуманизм, мораль жана адеп-ахлак түшүнүгү берилет. Адамды, анын нравалык сапаттарын баалоо аялга, үй-бүлөгө, балдарга карата мамиле менен байланыштуу. Жеке ар-намыс туюмун жана жоготуп алган уулун ордуна

кайтартуу, кесибине кайтып келүү үчүн Шайырга көптөгөн турмуштук кыйынчылыктарды баштан кечирүүгө туура келет.

Романдын каармандарынын көпчүлүгү элеттен чыккандар – булар биринчи муундагы жуушчулар жана инженерлер, андыктан, алардын мүнөздөмөлөрүндө жана дүйнөтаанымдарында кыргыз менталдуулугу чоң мааниге ээ. Романда каармандардын жашаган жайларын, кийинүүсүн жана сүйлөө манераларын сүрөттөөдө заманбап реалийлер көп.

Заманбаптык жөнүндө кеп кылганда романдын лексикасы бирөө, бул жерде калькалар да, неологизмдер да, аббревиатуралар дагы бар. Жатык тилде жазылган жана кургагыраак, сөз жетпей калгандай туюлат. Ошондой эле, орус тилинен алынган, айрыкча, техникага байланышкан көптөгөн сөздөр колдонулгандыгын белгилей кетсек.

Ш. Абдырамановдун романындагы каармандардын портреттери эки позицияда көрүнөт. Каармандардын салттуу реалисттик портреттери: “анын алдынан узун бойлуу чап-жаак сулуучумак жигит ылдам өтүп кетти» (Алтынбек). Айбанаттар дүйнөсүнө жакын, көчмөндүн көз карашын чагылдырган каармандын портретин сүрөттөөдө экинчи ыкма: “Жапалдаш бээдей жерге жакын Шайыр” - колдонулат. Романдын текстинен көчмөндүн көз карашын чагылдырган көптөгөн мисалдарды табууга болот, мисалы, салыштырууларда: “ал эт менен челдин ортосунда” (ары же бери эмес деген мааниде).

“Гүлазык” романын талдоо автордун өндүрүш романынын атрибутикасын регионалдык маанидеги текстиль комбинатынын мисалында колдонгондугун көрсөттү: бейбаш Колдошту эмгек жамааты аркылуу кайра тарбиялоо, партия лидерлеринин чечүүчү ролун белгилөө ж.б.

Өндүрүш процесстерин, инженердин өлүмү менен аяктаган авралдык режимде жаңы агрегаттын иштешин токтотуу далалатын (Биринчи май майрамына карата), комбинаттын жетекчилеринин оң жана терс сапаттарын кенен сүрөттөө дагы мааниге ээ.

Ошого карабастан, автордун башкы милдети өндүрүштүк циклдин фонунда моралдык-нравалык маселелерди чечүү болуп саналат – мунун баары мезгилдин мыйзамына шайкеш зарылдык, мезгилдин чагылышы, мыйзам, ишкананын жумушчуларынын жана жана аларга жакын адамдардын менталдуулугунун өзгөрүү процессин көрсөтүү.

Романдын кайрадан иштелип чыккан варианты «Токуучулар» деп аталып, адегенде орус тилинде жарык көргөн, андан кийин кыргызчага которулган. Мурдагы роман менен салыштырганда өндүрүштүк романдын көрсөткүчтөрү күчөтүлгөн, моралдык-нравалык маселелер экинчи планга чыккан.

Үчүнчү главанын үчүнчү - *«Ш. Бейшеналиевдин “Даңка жараша жүк” диалогия-романы агоналдуулук теориясынын көз карашынан»* параграфында көчмөн дүйнө тааным кандай жагдайда чыгарманын поэтикасына таасир бере тургандыгы тууралуу ой жүгүртөбүз. Тышкы портретти, жүрүм-турум манерасын, персонаждын мүнөзүн жаратууда зооморфизм түшүнүгү артыкчылыктуу болот.

Повесть дүйнөлүк маданияттагы салттуу мотивге ылайык, улгайып калган ата-эненин баласынын жарык дүйнөгө келиши менен башталат. Ал жөн гана бала эмес – ал – уул бала, уруунун жолун улантуучу.

Элдин зооморфтук дүйнө таанымы текстте келтирилген салыштырууларда ого эле көп. Жаныбарлар дүйнөсү үрөйү учкан Дардаке үчүн дагы антропоморфтуу, жалама аска тоо коркунучтуу айбанга окшош, анын таш көздөрү кыпкызыл, карашынан бүткөн бой солк этет.

Биринчи бөлүм дүйнөнүн улуттук картинасын терең, так жана жеткиликтүү көз карашта чагылдырганы менен кызыктуу. Ал өспүрүм Дардакенин көздөрү менен элестетилген, романтикалуу түскө бөлөнгөн, даңазаланган.

“Даңка жараша жүк” (1973) романынын окуялары 15 жылдан кийин өтөт. Бул совет мезгилинде чабандардын эмгеги жөнүндөгү биринчи роман экендиги белгиленген, анткени менен, чабандын эмгегин дал ушундай жеңилдетилген, романтикалуу көрсөтүү чындыгында оор, түйшүктүү жана тынчы жок кесиптин картинасын бузууга алып келген. Адабиятчылар романдан “кагылышуусуздук теориясынын” кескин чагылышын көрүшкөн.

Кыргыз маданиятына номаддык маданиятка агонистика (таймашуучулук) позициясындагы көз караш менен кароо каармандардын жүрүм-турумун жаңыча баалоого мүмкүнчүлүк берет. Агоналдуулук коомдо, салгылашта дайыма биринчи болууну каалоо менен түшүндүрүлөт. «Бул контексте жашоо үчүн тынымсыз күрөштү талап кылып, мында эң күчтүүсү жеңүүчү болгон инстинкттик деңгээлдеги өзгөчө психологиялык установкадын бар экендиги жөнүндө айтууга болот». [Яровой, А. Воинская культура казачества: символическое пространство и ритуал. [Текст] / А. Яровой – Ростов на Дону: Логос, 2011. – С. 4]

Көчмөндөр ар убакта өз уруусунун, мекенинин айланасындагы касташкандардан сактап турууга милдеттүү болгон. Уруулар ортосундагы атаандаштык дамамат ички чатактарды жараткан, күрөшкө дайым даяр турууну, жоокердикти талап кылган, ошентип, номаддардын маданиятындагы мүнөздүү белгиге айланган. Кыргыздардын маданиятындагы атаандаштыктын духу таймаштардын ар кыл түрүндө: төкмө акындардын ырларында, манасчылардын айтымында, эркин күрөштө, улак тартышта, аламан байгеде, «кыз куумайда» жана башка көптөгөн нерселерде чагылдырылган.

Романдын каармандарынын карама-каршылыгынын психологиялык шартталышы элдин менталитети, жашоо шарттары, бир муундан экинчисине – муундан муунга өтүп келе жаткан салттары менен түшүндүрүлөт.

Жогоруда айтылгандардан улам атаандаштар Сарбай менен Алапайдын жүрүм-турумдары номаддык цивилизациянын критерийлери менен түшүндүрүлөт.

Романдагы таймашуучулук принциби ар кыл деңгээлдерде (эмгектеги жетишкендикте, жорго салышта, социалисттик мелдеште, үй курууда, тойлорду өткөрүүдө ж.б.) көрүнөт. Алапай өзүн атаандашына теңмин, керек болсо жогорумун деп туят жана муну дайыма далилдегенге аракет кылат. Даңка

жетишкен Ракмат өзүнүн биринчилигин кармап калышы парыз, бирок, бул өтө кыйын.

Жазуучу тарабынан демейде жомоктордо колдонулган көркөм-сүрөттөөчү каражаттар колдонулган. Үчүлүк - Алапай менен карама-каршылыктын себеби атасы менен, андан кийин Закир жана Садык менен талкууланат. Ретардация – “Сарбайдын уулу” повестинде кеңири сүрөттөлгөн окуялар жөнүндө эскерүү (Алапайдын сынган бутуна байланышкан окуя, Зейне менен бала кездеги достугу жөнүндө, Ракматтын балалык жылдары жөнүндө ж.б.) романда кыскача баяндоо түрүндө берилет.

Эгерде бул диалогия болсо, анда эмне үчүн эскерүү формасындагы сюжеттен тышкаркы элементтер киргизилген? Мындай мисалдар профессор Е. Озмительдин пикири үчүн негиз болот: «Ал (чыгарма) сүрөттөөчүлүктөн, көп сөздүүлүктөн жабыр тартат; борбордук персонаж, Ракмат бир адам, бир бүтүн, индивидуалдуу катары тартылбайт. Ал – каарман жана “каарман да эмес”, ал “азыркы чабандардын, өндүрүштүн ударниктеринин бүтүндөй өзгөчө дүйнөсүнүн көрүнүшү” болуп саналат, “бирок, анда дал ошол реалисттик көркөмдүүлүккө жетишилбейт” [Озмитель, Е. Зрелость национальной литературы: Достижения, проблемы, перспективы [Текст] / Е. Озмитель – Ф.: Адабият, 1990. – 108-б.].

Сыноо деген сөз каарман башынан кечирип, жеңген кыйынчылыктарды түшүндүрөт. Таймашуучулук принциби Ракматка эмгекте, кадыресе турмушта мыкты жетишкендиктерге жетүүгө көмөктөшөт, Алапай ага алакан жайып олтурганга мүмкүнчүлүк бербейт, ошону менен башкы каарманга көбүрөөк жардам берет.

Ракмат Сарбаев “көп кырдуу персонаж: кесиптештеринин кадыр-баркына ээ болгон эмгекчи, идеалдуу уул, камкор жана чарбакер күйөө” катары тааныштырылган. Алапай менен конфликтте гана ал өтө мааниге ээ боло бербеген: майдачылдыгы, ызакордугу, өзүнө анчалык ишенимдүү эместиги жагынан көрүнүп чыга келет. Ошентип, кагылышуу өтө деле чечилбейт, ар ким өз пикири менен кала берет, конфликт уланат, ал турмуштагыдай эле чечилгис. Бул менталдуулук менен күн мурунтан аныкталган.

Каармандардын турмушу бала кезден атаандаштыктын жебесине тартылган, адегенде дене-күч жагынан биринчилик, андан кийин эмгектеги, чабыштардагы, тойлорду өткөрүүдөгү жана башка.

Ракматтын жүрүм-турумунун психологиялык жактан шартталышы, андан тышкары, анын “жогору тургандардын уруусуна” таандык экендигин далилдөөнү каалоосу менен байланышат, ал эми муну кемтиктик комплексинин көрүнүшү катары түшүнсө болот. Кыргыз тилиндеги вариантында бул маселе каармандын даңктын кийинки тепкичине – депутаттыкка көтөрүлүшү менен чечилет. Орус тилиндеги котормосунда финал ачык-айкын. Романды жаңы көз караштан кароо андан аркы изилдөөнү талап кылат.

Ш. Бейшеналиевдин “Даңка жараша жүк” романына изилдөө совет мезгилинде жүргүзүлгөн, башында аны адамдын татыктуу эмгеги жөнүндөгү өндүрүштүк романдын жакшы мисалы катары кабылдашкан. Мезгилдин өтүшү

менен аны “кагылышуусуздук теориясынын” көрсөткүчтөрү боюнча айыпташкан. Агоналдуулук (таймашуучулук) теориясынын критерийлери боюнча биз жүргүзгөн анализ романды анализдөөдө подходдун туура экендигин көрсөттү. Агоналдуулук теориясынын алкагында улуттук мүнөздүн өзгөчөлүктөрү, көчмөн кыргыздардын дүйнөгө көз карашы жана дүйнө таанымы ачылып берилген.

Төртүнчү параграфта - *«Ө. Даникеевдин «Көкөй кести» романы азыркы чет элдик теориялардын контекстинде»* чыгарма антиробинзонад романы катары каралат.

Ө. Даникеев интервьюларынын биринде: «Совет мезгилинде биз соцреализм менен жашасак дагы, баары бир батыштын чыгармаларын дагы окучубуз. Джойс менен Маркес тарабынан негизделген, жана башкалар уланткан “аң-сезим агыны” деген агым бар.... Романбы же агынбы, каарманы жок, окуялары жок, болгону ойлордун агымы бар. Францияда жана Латын Америкасында абдан өнүккөн экзистенциализм агымы бар, бул роман бизге жакыныраак» - деп белгилейт. [Алты кишини каарман кылып, дүйнөлүк согушту жаздым..." [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: URL: http://presskg.com/maidan_kg/12/0411_12.htm].

«Көкөй кести» романынын аталышы “баарынан тажадым”, “көңүлүм калды” дегенди түшүндүрүп, каармандардын акыбалын жана болуп жаткан окуялардын маңызын көрсөтөт. Кеп болмуштун татаалдыгында гана эмес, романдын соңунда ачылгандай, жасалган курмандыктардын пайдасыздыгында болуп чыгат. Ошентип, аталышы айтып тургандай, станциядагы байланышты жоготкондон кийинки жашоо кара жанды сактоо катары, жан багуу катары кабылданып, экзистенциализм түшүнүгүнө туура келет.

Коомдон алыстагы аң-сезимдүү турмуш башкы милдет – метеомаалыматтарды күн сайын жазып туруу, тактап айтканда, иш жүзүндө илим үчүн адамдардын өздөрүн курмандыкка чалышканы менен байланыштуу. Максат, албетте, сонун, анткени менен, керексиздиги айдан ачык. Бардык трагизм ушунда. Жабдууларды жазуудан тышкары Муратка алты адамдын жашоо-турмушун камсыз кылуу жүктөлөт. Бирок, эң башкысы – тышкы дүйнөдөн ажыроо. Экстремалдык шарттар адамдардын жүрүм-турумуна жана мүнөздөрүнө таасир этет. Б. Баймырзаевдин ырастоосунда: “Көкөй кести” - адамзат турмушунун татыктуулугунун маңызын, адамдын улуулугун жана анын руханий дүйнөсүнүн нравалык жана моралдык тазалыгын көркөм изилдеген терең философиялык чыгарма”. [Баймырзаев, Б. Жазуучу Өскөн Даникеевдин “Көкөй кести” романынын көркөм дүйнөсү. // Ж. Баласагын атындагы КУУ жарчысы, 2006, №21. – 93-96-б.] Түгөнгүс жалгандарды жаап-жашырган көптөгөн купуя сырларды, Мураттын Гүлшан, Сакинай жөнүндө ойлорун, Мурат менен Дарийканын ортосундагы өз ара мамилелердин эстесек, күмөнсүү пайда болот.

Романдын композициясы спираль түрүндө, анткени, төрт жыл аралыгында станциядагы адамдардын турмушунун ырааты бир кылка, бирок, жылдан жылга аны кармоо оорчулук жаратат. Чыгармада тукум улантуу инстинкти

маанилүү, баласыздык мотиви, тукумсуз калуу коркунучу (Мурат, Сакинай) кызыл сызык менен өтөт. Буга байланыштуу романда көптөгөн симметриялуу эпизоддор, күзгү эффектисин түзгөн сөздөр жана образдар бар.

Сүйүүнүн үч түрү чагылдырылган: сүйүү-боор оору, сүйүү-берилгендик жана платоникалык сүйүү. Жылдан жылга спиралдын тегереги кууш тартып жүрүп олтурат, бирок, эң маанилүү проблемалар кала берет. Башында жана аягында романдын персонаждары жолдо болушат, муну алкакка салып баяндоо ыкмасын колдонуу катары кабылдоо керек.

Экзистенциалисттер адам өзүнүн жашоодогу маңызын “чек аралык абалда”, экстремалдык кырдаалда таанып билет деп ойлошкон. Романдагы экстремалдык кырдаал бир жагынан жогорку идеяга байланышкан ыктыярдуу изоляцияда, экинчи жагынан, коом тарабынан абсолюттук кайдыгерлик жана көңүл сыртында калууда камтылат. Интуиция, мистицизм бул таанып-билүүнүн башкы каражаттары болуп чыга келет. Автордун идеясы боюнча башкы каарман Мурат эпилепсия менен ооруйт, бул “чек аралык абалдын” түзүүчүсү катары ирреалдуу, түнт, фантастикалык дүйнөнү көрсөтүүгө кошумча мүмкүнчүлүк берет. Башкы экзистенциалдык проблемалар жалгыздык, өлүм, мамиленин үзүлүшү Ө. Даникеевдин романында толук чагылдырылат.

Каармандардын экзистенциалдык абалы иденттүүлүктү жарым-жартылай жоготуу менен байланыштуу. Мураттын жана башкалардын экзистенциалдык абалы көчмөн үчүн негиздүү ар убакта кыймылдагы жол идеясынын бузулушу менен байланыштуу. Орунга байланган аргасыз отурукташуу Мураттын байыр алып, жашай турган жер жөнүндө (чыгууга жол жок болгон чуңкур) оюн же болбосо, Изаттын жер алдындагы жашоо жөнүндө пикирин жаратат.

“Орун которууга зарылдык көчмөндүн аң-сезимине үстөмдүк кылып турган, анткени, үзгүлтүксүз орун которуп, жылып жүрүү жашоонун жана дүйнө таануунун формасы болгон”; “Кыймыл – көчмөн үчүн жашоо образы, жашоо стили жана болумуштун башкы баалуулугу, тактап айтканда, номад тарабынан кабылдоодо кыймыл субстанционалдуу”. [Номадический мир: особенности возникновения и развитие [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.spik.kz/comment/53599>]. Мурат бара-бара приборлордун маалыматтарын текшерүү үчүн мөңгүгө барып келүү мүмкүнчүлүгүнөн дагы ажырайт.

Көчмөн дүйнөдө уруу, ата-бабалардын культу биринчи даражадагы мааниге ээ болгон. Романда Мурат – жетим, анын жакын туугандары жок, ал эми оорусуна байланыштуу тукум улантуу мүмкүнчүлүгү төмөн. Баласыздык мотиви – Мураттын экзистенциалдык абалындагы жүйөөлөрүнүн бири. Номаддык аң-сезимди жараткан үчүнчү нерсе – табигат менен мамиле, көчмөндүн жаратылыш менен биримдиги, өзүн анын бир бөлүгү катары сезүүсү. Мураттын Алаяк атына жасаган мамилесинин мисалында адам менен жаныбардын өз ара мамилесинин номаддар үчүн типтүү туюму көрсөтүлгөн. Ошол эле убакта энесинин көзүнчө союлган улакка байланыштуу эпизод, анын кесепети катары жазага өкүм болуу - Изаттын жоголуп кетиши номаддык жүрүм-турумдун кескин бузулушу катары кабылданат. Мураттын жаратылыш

дүйнөсүнөн обочолонушу экзистенциянын бузулушу – өзүн жок кылуу катары кабылданат.

“Көкөй кестини” антиробинзонада романынын башкалардан өзгөчөлөнгөн инварианты катары кабылдаса болот. Толук изоляцияга, керек болсо, өз ыктыяры менен (илим үчүн) чыдоо коомго кайтуу үчүн реалдуу мүмкүнчүлүктөн дагы кыйыныраак болушу мүмкүн. Станциядагы жашоо Мураттын койгон эрежеси менен уюшулган, ал ирерархиялуу, ар бир персонаждын өзүнүн аткарган функциясы бар. Бардык окуялар ушул персонаж менен байланыштуу.

Үчүнчү главанын бешинчи параграфы *«М. Мураталиевдин “Сары кар” романынын поэтикалык каражаттарынын жана ыкмаларынын башкалардан өзгөчөлүгү» жана Кубатбек Жусубалиевдин «Муздак дубалдары» - чыгармага жана анын көркөм сөз каражаттарына жаңыланган көз карашты көрсөтөт.*

«Сары кар» сөз айкашы жылдын акыркы түшкөн карын, жаздын эртелеп келишин, жашоонун жаңыланышын ж.б. түшүндүргөн демейдеги маанисинен тышкары, көчмөн малчылар үчүн бул чөптүн чыгышы – жаныбарлар үчүн азык, тагыраагы – сары кар – бул эки эсе сүйүнүч. Иран тилинде сөз айкашынын дагы бир мааниси “тоготпогон акыбалда калуу, кемсинүү, басмырлоого чыдоо”. Демек, автор негизги идеяны жүзөгө ашыруу үчүн сөз айкашын ушул мааниде колдонгонбу? Турмуштун ар кандай этаптарында жана ар кыл жагдайларында ушундай акыбалды Болот, Сагалы, Сатар, Сарыкыз да баштарынан кечиришет.

Романдын композициясын карап көрөлү. Автор “алкакталган баяндоо” деген белгилүү ыкманы колдонгон - Акун – Москванын жашоочусу жана кесиби боюнча сүрөтчү, ал чыгармачыл каатчылыкты башынан өткөрөт жана эргүү издеп мекенине жөнөйт, ал жактан өз сүйүүсүн табат, Кенже менен биргеликте Москвага кайтып келет. Чыгармачылык кризистин маңызы “Манас” эпосунун каарманынын портретин тартууну эңсөөдө жана муну жасай албагандыгында. Жакындары менен жолугушуу, тааныш пейзаждар, өткөндөр жөнүндө эскерүү, Кенже менен жолугушуу жана сүйүү ага чыгармачыл энергияны жана эргүүнү кайтарат, Акун Айчүрөктүн образынын прототибин табат. Бир жагынан алганда бул жолугушуу анын жакындары жана туугандары жөнүндөгү мурдагы эскерүүлөрүн козгойт, болуп өткөн окуяларга, жүрүм-турумдарына кайра баа берүүгө, адамдарга мамилесин өзгөртүүгө мажбурлайт. Акундун келиши эбак бузулган жана жоголууга дуушар болгон өңдүү сезилген үй-бүлөлүк – туугандык жана достук мамилелерди калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Кенже менен жолугушканда Акун андан Москвада издеп жүргөн кызды тааныйт. Ал жары Семетейди издеген Айчүрөктүн прообразы сыяктуу туюлат. Кыздын мындай жүрүм-туруму эпостун каарманындагыдай чечкиндүүлүктүн жана мүнөздүн эрктүүлүгүнүн күбөсү катары кабылданат.

Образдардын деңгээлинде эпоско аллюзия, ошондой эле, эпос (Толтой, Айчүрөк жана Семетей) менен романдын (күйөө болчу жигит, Кенже жана Акун) ортосунда сюжеттик параллель жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн берет. Романда

эпоско мүнөздүү жар издөө мотиви орун алат. Бул жерде Манас менен Каныкейдин образдарына дагы шилтенме бар. Эгерде Манастын башкы сиңирген эмгеги кыргыз урууларынын башын бириктирип, биримдиктүү элди түзүүдө болсо, ушул эле мотив романда трансформацияланган түрдө чагылдырылып, Акундун келиши айылдын жашоочуларын табыштырат жана бириктирет.

Чыгармада адаттагыдай главаларга бөлүштүрүү жок, мунун ролунда Акундун образы менен байланышкан заман ыргагы жөнүндө арасына киргизилген тексттер (Сатардын мүрзөсүндө болуу, Болоттун үйүндө чай ичүү ж.б.) бар. Сюжеттик кыймыл бир нече персонаждардын (Сагалы, Сарыгыз, Болоттун) эскерүүлөрүнө негизделген, болгондо да кыймыл аскердик мезгилден жыйырма жыл мурдагы революцияга чейинки мезгил жана совет бийлигинин орношунан кийинки турмуштун сүрөттөлүшүнө чейин жүрөт. Ошол эле окуялар ар башка каармандардын кабылдоосуна ылайык чечмеленип, акыры соңунда бүтүндөй чөйрөнүн сүрөттөлүшү тартылат.

Жазуучу Фолкнер кыялынан чыгарган Йокнапатофтун жашоочуларынын тагдыры аркылуу америкалыктардын турмушун көрсөткөндөй, өз кичи мекенинин жашоочуларынын тагдырлары аркылуу кыргыздардын турмушун көрсөтүп жатам деп эсептейт.

Чеч-Дөбөдөгү карапайым кыргыздардын образдары аркылуу азыркы мезгилдин маанилүү проблемасын – адамдардын, ал тургай эң эле жакын адамдардын бири биринен оолактап бара жатышканын айткысы келет. [Муса Мураталиев, жазуучу: “Кыргыздын 245 жазуучусу тууралуу эскерме жазам...” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://kmborboru.wordpress.com/2011/04/15/musa-murataliev-zhazuuchu-%e2%80%9ckyrgyzdyn-245-zhazuuchusu-tuuraluu-eskerme-zhazam->].

Жазуучу номаддык аң-сезимди чагылдырат, мезгил эч бир жерде, ал тургай аскердик окуяларды чагылдырууда дагы конкреттүү даталар менен белгиленбейт, болгону жыл мезгилдери (кыш, жай, күз, жаз) айтылат.

Биз шарттуу белгилеген романдын биринчи бөлүмүндөгү “хронотоп” сыйлыгыштарылган, чейрек кылымдагы окуялар он чакты баракка сыйган. Реалдуу убакыт болсо – бир айга чамалуу. Экинчи бөлүмдө мезгил кеңейтилген, романдын жарым көлөмүн Акунду Сагалынын үй-бүлөсүндө күтүү жана Болоттун үйүндөгү түнкү отуруш ээлеген, тактап айтканда, бдан 8 саатка чейин. Хронотопко мындай эркин кайрылуу, ретроинспекциялардын эсебинен анын кыйла кеңейиши кайсы бир даражада романдын эпикалык арымын күчөткөн.

М. Мураталиевдин “Сары кар” романы кыргыздардын турмушуна жана тарыхына демейдегиден тышкары көз караштын ачык мисалы болуп эсептелет. Чыгарманын илимий анализинин көнүмүш салттарын андасак, кыргыз адабиятчылары образдарды идеологиялык канондор боюнча чечмелөө менен фактыларды “өздөрүнө тартууга” аракет кылышкан. Жана бул алпурушуу жазуучунун романистикасы негиздүү илимий изилдөөнүн предмети катары сейрек алынгандыктан, анчалык жеңил болбогондугун айта кетүү кажет. Жаңы

кылымдын башталышы менен адабий илим идеологиялык стандарттардан биротоло “боштондукка” чыкты.

К. Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романы (1969-жылы жазылып, 1990-жылы жарык көргөн) кыргыз романдарынын ичинде өзгөчө орунду ээлейт. Изилдөөчүлөр жазуучу тарабынан кыргыз романистикасында биринчи жолу модернизм жана постмодернизм поэтикалык ыкмаларынын колдонулгандыгын баса белгилешкен. Кыргыз романы жөнүндө И. Лайлиеванын эмгегинде анын экзистенциалдык негизи бөлүнүп көрсөтүлөт. Андагы ачык көрүнгөн психологизмди М. Токтогулова баса белгилейт. Р. Эшматов “аң-сезим агыны” ыкмаларын – өзүн-өзү таанып-билүү жана өзүнө өзү анализ берүү ыкмаларын бөлүп көрсөтөт. Ал эми автор главалардын жоктугун, тыныш белгилеринин жок экендигин көрсөтөт, бирок: “Бул модернисттик агымдардын таасири эмес” деп белгилейт. Жазуучу манасчылардын, ырчылардын төкмөлүгү менен модернисттик поэтиканын ыкмаларынын ортосундагы окшоштукту ачып берет. Өз романынын табиятын автор төкмөлүк катары түшүндүрүп, төкмө акындардын поэмалары менен салыштырат.

Жусубалиевдин романында башкы каармандын аң-сезиминин жана түпкү аң-сезиминин иши көрсөтүлөт, бирок, жазуучу романдагы, анын оюнун (чоң эне, атасы, бала кездеги достун окуясы, аян берген түштөр) жүрүшүн уюштуруп жана тартипке салуу менен себептик-натыйжалык байланыштарды түшүндүрүүгө жардам берген ички монологду жана аң-сезимдин агымынын ортосундагы чекти кылдат белгилейт. Биз И. Лайлиеванын романдын башкы каармандын эмоционалдык жана руханий абалына, психологиялык маселелерине басым жасалган экзистенциалдык табияты жөнүндө берген баасына кошулабыз. Биринчи кезекте адамдардан обочолонуп, жападан жалгыз калууну сезип-туюу.

Арыков адамдар менен баарлашууда эмне үчүн орой экендиги (кабыл албоо коркунучу), эмне үчүн атасы менен уруша берери (үй-бүлөлүк байланыштардын сынышы), тышкы дүйнөдөгү окуяларга эмне үчүн кайдыгер экендиги (өзүнө өзү кол салууга аракет кылуусу) жөнүндө ой жүгүртүп, өзүн өзү таанып-билүүгө аракет кылат. Адам өзүн-өзү өмүрүнүн акырына чейин таанып-билет деген экзистенциалисттердин оюна К. Жусубалиев тилектеш жана романда бул ойду ишке ашырат.

Үйдүн образы символикалуу, жалпы кабыл алынган мааниде жылуулук, ыңгайлуулук, сүйүү ж.б. менен ассоциацияланышат. Жусубалиевдик үйдү аныктоочу эпитет - “муздак”. Арыков жашаган үйдүн дубалдары дайыма муздак, ата менен баланын, бала менен эненин мамилелери оор. Арыковдун эң жылуу эскерүүсү жалгыздыкта жашаган, небересинен айрылуудан жабыр тарткан чоң эне жөнүндө. Жалпы обочолонуу жана жек көрүү картинасы Арыковдун мүнөзүнүн калыптанышына таасир этет – ал жабык, башка адамдар менен баарлашууда орой, бул кайсы бир деңгээлде сырткы дүйнөдөн коргонуу.

Экзистенциалдык мотивдер романды тепчип өтөт, жашоонун оор шарты, жашоо үчүн күрөш, достордун, жашай турган жайдын жоктугу ж.б.

Роман интертекстуалдуу жана жалпы адамзаттык маданиятка (Дантенин образына, тозоктун картиналарына, Дон Кихоттун образына ж.б. шилтеме кылуу) жана өз элинин маданиятына байланышкан образдуулукту айкаштырат.

Кыргыз жазуучулары советтик романдардын негизги жанрдык, анын ичинде нравалык-психологиялык, социалдык, аскердик, өндүрүштүк палитрасын өздөштүрөт, бул классикалык орус жана совет адабиятынын практикасын өздөштүргөндүгүн күбөлөйт. Жазуучулар кыргыз романистикасы үчүн анчалык көнүмүш эмес, андыктан, бир жактуу кабыл алынбаган “кыштак прозасы” жана “лейтенанттык прозанын” салттарын өздөштүрүшөт. Заманбап теориялардын нугунда романдарды анализдөө толстойлук “жан дүйнө диалектикасы”, батыш европалык “аң-сезим агыны” жана “экзистенциализм”, ошондой эле, “магиялык реализм”, “робинзонада” ж.б. ыкмаларды өздөштүргөндүгүн күбөлөйт. Мунун баары кыргыз романдарынын жалпы дүйнөлүк адабий процесске кирүүсүн далилдейт.

XX кылымда дүйнөлүк адабиятта “мифологиялык аң-сезим” термининин активдешүүсү Европанын жазуучуларына аны кайра жаратууга алып келди, анткени, мифология менен тикелей байланыш үзүлүп калган.

Биздин маданияттын өзгөчөлүгү жандуу фольклор менен профессионалдуу адабияттын параллелдүү жашашы болуп саналат, ошол себептен мифологиялык кыргыздардын аң-сезиминде латынамерикалык романдардагыдай эле “табигый” учур. Муну тигил же бул даражада 60-90-жылдардагы кыргыз романдары ачык көрсөтүштү. Советтик адабияттагы актуалдуу “лейтенанттык проза” жана “кыштак прозасы” жанрлары алардын жаңыланган поэтикасы менен чоң талкууларды пайда кылды, бул орус адабияты менен параллелдүү өнүгүүсү, улуттук романистикада алардын маанисинин бааланбай калышы менен түшүндүрүлөт.

Агоналдуулук, экзистенциализм, антиробинзонада позицияларынан романдарды анализдөө жана башка модернисттик жана постмодернисттик ыкмаларды колдонуу кыргыз романистикасын дээрлик заманбап, өз мезгилине шайкеш катары мүнөздөйт.

Ч. Айтматовдун романистикасы номаддык мифологиялык аң-сезимдин башка деңгээлде чагылдырып көрсөтөт, бул тууралуу биз кийинки главада карайбыз.

Үчүнчү глава – “Чынгыз Айтматовдун романдык чыгармачылыгынын поэтикасы” жазуучунун үч романындагы көркөм сөз каражаттарын жана ыкмаларын үйрөнүүгө арналды. *“Кылым карытар бир күн” (1980) романынын сюжеттик-композициялык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү*” биринчи параграфында романдын сюжеттик-композициялык структурасына таасир эткен, айрыкча, романга “Чынгызхандын ак булуту” повести (1990) кошумчаланып жазылганда көп сандаган уламыштар, икаялар, элдик айтымдар жыш камтылган.

Кыргыз романисттери фольклордук материалды дүйнөнүн менталдык картинасын, улуттук мүнөздү элестетүү, өз идеяларын иллюстрациялоо үчүн колдонушат. Ушул эле нерсени Айтматовдун романдарына карата дагы айтса

болот, бирок, айырмачылыгы бар, миф – өзүнүн дүйнөгө болгон түшүнүгүн билдирүүнүн каражаты жана инструменти. “Манастан” алынган сап манкурт жөнүндө мифти жаратууга жана адамзаттын негизги проблемасын – адамзат тарабынан эс-тутумду, гуманизмди жоготуу жана адамдардын ички жакырлануусун ачып берүүдө кызмат өтөдү. Ч. Айтматов тарабынан фольклордук материалды жана жаныбарлар дүйнөсүнүн образдарын колдонуунун ыкмалары дайыма сынга кабылган, анын биринчи романында эле изилдөөчүлөр бул көрүнүшкө көңүл бурушкан. Ошого карабастан, Л. Аннинский жазуучунун символика жана мифти жаратуу менен айрыкча алпурушкандыгы жөнүндө жазган.

Г. Гачевдин пикиринде, “Бороондуу бекет” романында болгону эки каарман: бороондуу Эдигей менен анын төөсү Каранар бар, ал зооморфизм жана антропоморфизм ыкмаларына басым жасайт. Бул жерде жаныбарлардын бир нече образдары, Каранар төө, түлкү, айры куйрук, ит жана булардын ар бирине антроморфтук касиеттер ыйгарылган. Каранар сүйө алат, кызганат, жиндейт. Кичинекей Каранардын бейнесин жаратууда автор “анын көздөрүнө баладай жароокерлик жана ынтызарлык толуп турду. Кээде... аны (энеси) дээрлик адамдыкындай, аянычтуу үн менен чакыра баштаган” – деп сүрөттөйт. [Айтматов, Ч. И больше века длится день. Роман. – Фрунзе, Кыргызстан, 1981. - С.71]. Каранардын жазасы Эдигейдин эң чоң жоготуусунан көрүнөт, ал эми кайткандагы төөнүн абалы – мүмкүн болуучу келечегинин аллегориясы, Зарипанын Бороондуда калышы. Тергөөчү Тансыкбаевдин бейнесин сүрөттөөдө анын көздөрүн шумкардын көздөрүнө салыштырат, андан ары “шумкардын көздөрүндөй” баа берүүчү маани менен толукталат. Ал эми Абуталиптин бейнесин сүрөттөөдө “бүркүт мурун” канаттуулардын падышасы – бүркүт тандалып алынып, кандайдыр бир контекстти берүүгө кызыкдар болот. Ошентип, жаныбарлар менен адамзат дүйнөсүнүн, жаныбарлар менен адамдардын тагдырларынын шайкештиги, образдардын психологиялык шартталышы жогору.

Уруунун жана урууга таандык болуунун маселелери номаддык маданият үчүн өзгөчө маанилүү, бул Айтматовдо өз алдынчалуу чечилет. Найман-Ананын трагедиясы Жоломандын өлүмүнө туугандарынын толук ишенбегендиги, жерге берилбегени. Ырчы Раймалынын трагедиясы үй-бүлөнүн жана уруунун салттарына каршы тургандыгы.

Жазуучу азыркы дүйнөдө туугандык мамилелердин сынышына көңүл бурдуруп, Казанга менен Абуталиптин катташпай калгандыгынын себептерин түшүндүрөт. Эдигейдин туугандары жөнүндө таптакыр сөз болбойт. Казангаптын уулу жана кызы менен болгон мамилелер көйгөйлүү. Станцияда жашаган адамдар кандаш туугандарга караганда жакыныраак, мындай мамиле бороондулуктардын Абуталипке карата “ал немисте туткунда болгон, болсо болгондур” деген мамилеси. Бул адамдар үчүн адамды баалоодо башка критерийлер маанилүү.

Төртүнчү главанын экинчи параграфы **“Ч. Айтматовдун “Кыямат” романынын поэтикасындагы новаторлук жана салттар”** деп аталат.

Орусча-кыргызча сөздүктө «плаха» облустук деген белги менен «жыгач жаздык» деп которулган. Орус сөздүгүндө “плаха” - “кутулгус балээге туш келүү”. Автор сөздү ушундай мааниге толтуруп, образ-символ болуп чыга келет. Өтмө маанисинде өлүмгө өкүм кылынган кишинин күнөөсү үчүн кандайдыр бир аракетти же адамдын өзүнүн тандоо - ушундай аракетке баруу керекпи же жокпу деген учурун түшүндүрөт. Экинчиден, жазуучу “адамдын өзүнүн идеялык ынанымдары үчүн каякта жазага өкүм кылына” тургандыгын тактайт. Мына ушул советтик турмушка аллюзия катары келип чыгат”. “Кыямат” аталышынын тандалышы европалык (орус) ой жүгүртүүгө угут берет.

Роман жаратылыштын дал өзүн көрсөткөн бөрүлөрдүн тарыхы менен башталып, бүткөрүлөт, бул биринчи планга экологиялык теманы чыгарат, ал эми бул – композициялык лейтмотив. Ч. Айтматов адамзаттын жаратылыш чөйрөсүн кыйратуу менен өзүн-өзү жок кылуусу ыктымал болгон картинаны көрсөтөт. Башынан эле өздөрүн жаратылыштын бир бөлүгү катары кабылдаган көчмөн кыргыздардын маданияты үчүн жаратылышты (Энени) жок кылуу бир эле учурда өзүн-өзү жок кылуу болуп саналат. Бул позицияларды айкалыштыруу сүрөткердин чыгармачыл аң-сезиминде бөрүлөрдүн ынанымдуу линиясын түзүүгө мүмкүнчүлүк берген. Эгерде бардык линиялар Акбаранын жалпы образы менен, ошондой эле, жалпы адам жана жаратылыш конфликтине бириктирилгендигин айта турган болсок, анда фрагментардык композиция жөнүндө кеп кыла алабыз. Эгерде үчүнчү бөлүмдө бөрүлөр менен Бостондун линиясын теңдеш укукта карасак, анда бул - параллелдүү композиция. Автор бир нече композициялык ыкмаларды синтездештирет.

Роман үч бөлүмдүк, үч темалуу – экологиялык, руханий – нравалык жана социалдык-тарыхый романдык структурага ээ. Бөрүлөрдүн үч уясы болгон, алар аны үч жерден жоготушат: Моюнкумдан, Алдаштан, Ысык-Көлдүн жанынан. Бостон Базарбайга үчүнчү жолу жолуккандан кийин өлтүрөт. Авдий үч кейипте көрүнөт: куулган семинарист, жолсуз журналист жана проповедник. Карышкыр Акбаранын үч тунгуч бөлтүрүгү бар. Баталгага үч аракеттеги каармандар: Авдийдин, Акбаранын, Бостондун баштары коюлат.

Романдын нравалык-философиялык мазмуну Авдий Каллистратовдун жана Иисус жана Понтий Пилат жөнүндөгү белгилүү диний мотивдин линиясына негизделген.

Дүйнө жүзүнө кеңири таралган библиялык мотив жана Христтин образы ыклас коюу жана нравалыктын үлгүсү катары романдын милдеттерин түшүнүү жана бере турган оюн ыкчам кабыл алуу үчүн керек болгон. Сынчылардын кыжырдануусун жараткан стилистика дагы ушуга багындырылган, кептик штамптар, жөнөкөй лексика, жаргонизмдер белгилүү бир убакыт үчүн мүнөздүү, расмий жетекчилердин баяндамаларында дагы, кадыресе адамдардын кептеринде дагы ондогон жылдар бою көнүмүш клише айтылып келген. Библиялык окуя окуусун бүтпөгөн, кийин жаштар гезитинин журналисти Авдийдин аң-сезими аркылуу берилет. Мына ошондуктан Авдийдин Эртеңки Кудай жөнүндө идеясы Иисустун кептеринде айтылат, ал

эми анын кеби публицистикалык. Жазуучу христиан дининин маңызына үнүлүп түшүү же аларды өзүнүн таанып-билүүсүн көрсөтүү милдетин койгон эмес, Авдийдин координатор Ата менен болгон аңгемелешүүсүнүн эпизоду бул үчүн жакшы мүмкүнчүлүк берген. «Жертвенная смерть Иисуса во имя любви к людям берется как данность» [Фаст, Г. Образ Христа в художественном творчестве [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <http://magazines.ru/sib/2002/2/fal.html>].

Төртүнчү главанын үчүнчү параграфы **“Ч. Айтматовдун “Кассандра тамгасы” жана “Тоолор кулаганда. Кыз кайып” романдарындагы поэтиканын жана проблематиканын жаңыланышы”** деп аталат.

Чыгарма жарык көрөр замат адабиятчылардын бир тобу романдын көркөмдүк баалуулугунан күмөн санашып, публицисттик жана андагы көп аспектиликке көңүл бурушту. “Кассандра тамгасында” козголгон негизги маселелер тоталитардык мамлекеттеги инсандын нивелирдөө, үй-бүлө институту мамилелери көз карашынан эмбриондорду пробиркаларда өстүрүү көйгөйү.

Роман он бир главадан жана кеңейтилген эпилогдон турат, “XX кылымдын ересейинен” деген аталыштагы подзаголопкада жана дагы эки эпиграфта оболу кабар берилет.

Романдын композициясы. «Адегенде Сөз болгон» – ал ушинтип башталат, андан кийин “өлбөс сюжет” эскерилет (Иисус Христтин өкүмү), Голгофтун баасына татыган “улуу сабак” жөнүндө эскертүү менен аяктайт. Дал ушул “Кыяматтагыдай” айланма композиция же “алкакталган баяндоо ыкмасы”. “Кассандра тамгасынын” өзгөчөлүгү “экилик” көркөм ыкмасынын колдонулушу болгон. Филофей менен Роберт Борктун образдары салыштыруу жана карама-каршы коюу принцибине ылайык курулган. Эки окумуштуу тең адамзаттын келечегине санааркап, кассандро-эмбриондор жөнүндөгү чындыкка өз өмүрлөрүн курмандыкка чалышкан.

Бардык окуялар Америкада жана Россияда үч күн аралыгында өтөт. Өзгөчө белгилей турган коллаж жана монтаж ыкмалары – окуялардын ордуна репортаж алуулар, митингдер, телемосттор, космикалык кеменин, самолеттун бортуна дүйнөгө көз караш ж.б. Бул болуп жаткан окуялардын ааламдык масштабын түшүнүүгө жардам берет. Романда эки параллелдүү өнүккөн сюжеттик линия - турмушта эч качан жолугушпаган, бирок, адамзат жөнүндөгү камкордук бириктирип турган адамдар Роберт Борк менен Филофейдин линиясы.

Экинчи күн мезгилдик жактан тартылган, бул окуялардын концентрациясынын мисалында жакшы көрүнөт. Роберт менен Джессинин турмушу башкача – мүнөттөр менен өлчөнгөн катаал темпке өтөт, алардын тагдырын чечүүчү учур келип жетет. Борк митингчилерге түшүндүрүү үчүн чыгат, бирок, аны эч ким укпайт жана ага кол салышат. Энтони үлгүрбөй калат, Боркту госпиталга алып кетишет, ал жолдо баратып көз жумат. Бул романдагы адамзаттын табиятынын өзгөрүлбөстүгүн күбөлөгөн кульминациялык учур.

Башкы каармандардын образдарын жаратуудагы негизги ыкмалар – каармандын өзүнүн мүнөздөмөсү жана ички монологу.

Айтматов башкаруунун социалисттик системасын, икстукумдарды өстүрүү технологиясынын жардамы менен жаңы адамды тарбиялоо идеяларын, репрессияларды сыңдоого курч көңүл бурган. Мына ушул жерде автор үй-бүлөнү, аталык, энелик, тукум улоо улуттук башталышты жана улуттук иденттүүлүктү сактоо элементтери катары өз түшүнүгүнүн чегине кайтат.

Жазуучунун мифжаратууга карата мамилеси трансформацияланат. Филофей менен Роберт Борктун өлүмүндө жана жүрүм-турумунда Иисус Христ жөнүндө окурмандардын баарысынын аны менен тааныш болгондугу (интертекст) түшүнүгүнөн келип чыккан конкреттүү мотив сызылып чыгат.

Алдын ала айтуучу Кассандра (Приам падышасынын кызы) жөнүндөгү антикалык миф дагы интертекст болуп саналат. Публицистикалык стиль көптөгөн аллюзияларга жана реминисценцияларга азыркы жашоонун интертексттери катары шилтеме берүүнү көздөйт. Чыгарма аркылуу бүтүндөй сызылып өткөн киттердин линиясына келсек, бул жерде эч кандай миф жок. Бул реалдуу турмуштук фактылардын негизинде мифти жаратуу мисалы. Бул жакта дагы кайрадан автордук мифжаратуу даана көрүнөт. Бөрүлөр (“Кыямат”) романынын бардык кан-тамыры аркылуу “өткөргөн” жазуучунун көмүскөдө жаткан тажрыйбасы баамдалат. Башкача айтканда, бул кырдаалда жеке жазуучулук линиянын даана рецепциясы жүрөт. Аталган роман ааламдык деңгээлде “романдык ой жүгүртүүнүн” көрүнүшү, турмуштун трагедиялык көрүмүнүн ачык чыгышы. Бул евангелиялык, тарыхый, философиялык, экзистенциалдык өз ара байланыштардын айкалышуусу болуп калды.

Чыгармачылыгы глобалдык мүнөздөгү маселелер менен катыштуу деп мүнөздөлгөн жазуучу Ч. Айтматов бул түшүнүктү өз чыгармаларынын негизине коёт. Анын ар бир каарманынын тагдыры мейли ал темир жолдо иштеген Едигей, же болбосо, мугалим Абуталип, мурдагы семинарист Авдий, окумуштуулар Филофей же Роберт Борк, журналист жана жазуучу Арсен Саманчин болсун, жер адамынын жана адамзат тукумунун тагдыры болуп чыгат.

Талданган чыгармаларда сакралдык, баалуулукка ээ жана дүйнөлүк көз караштагы чындыктар мифтер, уламыштар, айтымдар, притчалар аркылуу берилет, алар адамзаттык маселелерди чечүү үчүн кызмат өтөйт, муну автор көп жолу баса белгилеген. Азыркы мезгилдин глобалдык маселелерин көтөрүү менен Айтматов реалист бойдон калат, ошого карабастан, заманбап сүрөткер катары “аң-сезим агыны” (Едигей, Роберт, Андрей, Арсен), “интертекстуалдык” (“Манас” эпосу маңкүрттун образын түзүү үчүн баштапкы чекит, Иисустун кадалышы окуясы), “фантастика ыкмалары” (“Кылым карытар бир күн”, “Кассандра тамгасы”) сыяктуу дүйнөлүк адабияттагы поэтикалык ыкмалардан четтеген эмес.

Айтматовдун романдары эки же үч линиялуу сюжеттик линиялар менен айырмаланат, мындай ар кыл темалардын ар кыл мезгилдик-мейкиндик

кесимдериндеги параллелдик өнүгүү ыкмасы контрпункт принциби менен аталган.

Чыгармачылыктын эң көзгө көрүнөрлүк жана мүнөздүү белгиси мифологизм болуп саналат. Романдын структурасына кириңди аңгемелер катары руханий-нравалык жана этикалык идеалды алып жүрүүчү притчалардын, уламыштардын, мифтердин киргизилиши адамзатка кооптуу коркунучту, дүйнөнүн жеткилеңсиздигин көрүүгө жардам берет. Өсүүдөгү публицисттик поэтикалык каражаттарга тилдин (гезиттик стиль, сленг), композициянын (монтаждуулук, коллаж, клиптик) деңгээлдеринде таасир этет. Автор тарабынан модернисттик жана постмодернисттик түшүнүктөгү (магиялык реализм, аң-сезим агыны) поэтикалык каражаттар колдонулат.

Ч. Айтматовдун ар бир романы окурмандардын жандуу кызыгуусун гана жаратпастан, адабиятчылардын көтөрүлгөн көйгөйлөргө, поэтикалык татаалдаштырылган жана көнүмүш эмес ыкмалары жана каражаттарына байланышкан талкууларды пайда кылган. Романисттин көңүл борборунда көбүнесе трагедияга алып келген курчап турган чөйрө, табият менен адамдын өз ара аракет этүүсү турат. Романдан романга карай хронотоп кеңейтилет, ал эми адамдын тагдыры адамзаттын, Ааламдын тагдыры менен айкалышып, космополиттин позициялык маңызы боюнча түшүндүрүлөт. Биринчи романдардын поэтикасында, архитектоникасында жана стилинде Е. Замятиндин, М. Булгаковдун, Б. Пастернактын, В. Распутиндин, В. Астафьевдин чыгармалары менен кесилишүүлөрдү табууга болот, “Кассандра тамгасы” романында бул чет элдик жазуучулардын романдары менен интертекстуалдык кесилишүүлөр бар. Тунгуч романынан тартып адамдардын өздөрүнөн көз каранды болгон адамзаттын келечегине жана азыркысына санааркоо чагылдырылат. Романдан романга карай тереңдикке жана психологиялыкка, масштабдуулукка жана ааламдыкка көңүл оодаруу байкалат. Мындай глобалдык милдеттер бул жүктөлгөн милдеттерди чечүүгө жөндөмдүү каражаттарды колдонууну талап кылат.

ЖЫЙЫНТЫКТАР

1. XX кылымдын 60-90-жылдарындагы кыргыз романдары улуттук адабияттын жетилүү маалында өнүккөн, аларда орус классикалык, советтик романистиканын поэтикалык каражаттары жана ыкмалары, ошондой эле алардын жаңыланган көркөм сөз каражаттары өздөштүрүлөт. Азыркы мектептердин жана концепциялардын, анын ичинде чет элдик позициясынан романдарды анализдөө модернизм жана постмодернизм поэтикасын активдүү өздөштүрүүгө көптөгөн мисалдарды ачып берди. Буга К. Жусубалиевдин, М. Мураталиевдин, Ө. Даникеевдин, У. Абдукаимовдун романдары мисал боло алат, Ч. Айтматовдун романдарындагы модернисттик жана постмодернисттик поэтикалык ыкмалар биринчи планга чыгат.

2. Роман жанрын өздөштүрүү үчүн жагымдуу негиз болуп элдик поэзия жана оозеки чыгармачылык гана эсептелбестен, бардык фольклордук жанрлар жыйындысы саналат. Совет мезгилинде тыюу салынган спецификалык жанрлар: жорго сөз, санжыра соңку мезгилдерде прозанын (романдын) булагы катары кабылданат. Баса белгилей кетсек, жалпы эле проза жөнүндө кеп жүрөт.

Романдын булактары жөнүндө сөз кылганда батыштын тажрыйбасына кайрылууга болот, орто кылымда кеңири таралган, кийин авантюрдук романга трансформацияланган повесттер (“фаблио”, “шванки” “фацеция”). Аларды романдын булактары катары кабыл алышкан. Батыш адабиятында бул – каармандары Кожо Насреддин, Алдар Көсө, Апенди болгон “макама” жана “латифа” жанрлары. Совет мезгилинде В. Соловьев Кожо Насреддин жөнүндөгү окуяларды бириктирип, роман-дилогияны жараткан. Апенди жана Алдар Көсө жөнүндөгү окуялар жомок жанрында чагылдырылган. Бул жанрлардын ар биринде сюжет, пейзаждык зарисовкалар, портреттик деталдар, окуялардын кыймылы, тактап айтканда, романга таандык компоненттер бар.

3. XX кылымдагы дүйнөлүк романистиканын өнүгүшүндө мифологизм өзгөчө орунду ээлейт. Мифтер романисттерге азыркы карама-каршылыктуу, татаал дүйнөнү түшүндүрүп берүүдө кызмат өтөйт. Кыргыз маданияты менен романистиканын миф менен байланышы өтө тыгыз, тикелей жана жогоруда белгиленген милдеттен тышкары совет мезгилинде басылып келген улуттук иденттүүлүктү түшүндүрөт. Мифтер, уламыштар, икаялар, элдик ырлар сюжеттик-композициялык структурага таасир этет, хронотопту кеңейтет жана улуттук-эстетикалык колоритти түзүүгө кызмат өтөйт. Бул кыргыз романистикасынын спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн бири.

4. Тарыхый роман жанры авторлорго өздөрүнүн номаддык маданияттын артыкчылыктарынан жаралган мүнөздөргө жана улуттук реалийлерге: фольклордук эстеликтер менен бекемделген уруунун кызыкчылыктарын биринчи орунга коюуга, жоокердик культка, аттын культуна көңүл бурууга мүмкүнчүлүк берет.

Т. Касымбеков менен Т. Сыдыкбековдун романдарынын аракеттеги каармандарынын тили андагы чагылдырылган мезгилге толугу менен ылайык келип, вальтерскоттук түшүнүккө карама-каршы, бирок, улуттук лексиканы сактоону жана көбөйтүүнү каалоо менен жеңил түшүндүрүлөт. Т. Касымбековдун жетишкендиги автордун кыргыздардын менталитети, маданияты, нарк-насили жана баалуулуктары жөнүндө түшүнүк берүүсү болуп саналат, муну башка элдерге салыштыруу жана өз ара байланышта ачып берет. Борбордук Азия тарыхы, маданияты жана тили менен байланышкан бирдиктүү аймак катары чагылдырылган. Т. Касымбеков улуттук тарыхый романдын негизги көрсөткүчтөрүн: этностун колоритине өзгөчө көңүл бурууну, романдын (санжыра) сюжеттик-композициялык курулушу үчүн маанилүү поэтиканын спецификалык каражаттарын, улуттук символдорду колдонууну көрсөтөт. Сүйүктүү автордук ыкма бул – контраст, карама-каршы коюу, ал бардык: каармандардын жүрүм-турумдары, мүнөздөрү, хан сарай жана жардынын

кепеси, аскердик жортуулдар жана кадыресе турмуш ж.б. денгээлдерде колдонулат.

Романдын композициясы окуялардын хронологиялык перестановкасы, кириңди аңгемелердин киргизилиши, ар түрдүү каармандар менен болгон окуяларга баа берүү менен татаалдаштырылган.

К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романында ошондой эле тарыхый мезгил чагылдырылат, бул Россия империясынын курамына кирүү алдындагы учур. Хронотоп кыйла чабал, окуялар өлкөнүн түштүгүндө болуп өтөт, алар документалдык жактан негиздештирилген, бирок, историзм жагынан алганда суроолор бар. Каармандарды жаратууда автор негизинен реалисттик ыкмаларды колдонот, сейрек учурларда гана фольклордук поэтикага кайрылат. Оёнбек менен Укендин мисалында сүйүү тематикасы так аныкталган.

5. 60-90-жылдардагы романистика ар түрдүү жанрлар (роман, өндүрүштүк, социалдык, социалдык-психологиялык роман) менен мүнөздөлөт, аларга советтик адабият таанууда идеологиялык артыкчылыктардын базасында баа берилген, ошону менен бирге поэтикага аз көңүл бурулган. Идеологиялык константадан баш тартуу, поэтиканы үйрөнүүдө илимий ыкмаларга көңүл буруу романдарды анализдөөгө кайрадан кайтып келүүгө мүмкүнчүлүк берет.

А. Абдукаимовдун аскердик романы негизинде Л. Толстойдун реалисттик прозасы жаткан “лейтенанттык прозага” шайкеш, бул улуттук адабият үчүн жаңы көрүнүш болуп калды. Качикенин образын жаратууда “жан дүйнө диалектикасы” ыкмасы колдонулуп, бардык карама-каршылыктар менен адамдын руханий өсүшүн андоого мүмкүнчүлүк берет. Бул жерде “Согуш жана тынчтык” романындагы образдарга аллюзиялар жана ремисценциялар олуттуу роль ойноп, Качике менен Берметтин жана башка кейипкерлердин образдарын ачууга көмөктөшөт. Эң башкысы - аскердик аракеттердин катаал-реалисттик картинасы (фронт алдындагы госпиталдардагы абал, окоптор, артиллериялык танканын кесепети, каршылаштын күчүн реалдуу баалоо, согуш маалына ыңгайланышкандар жөнүндөгү чындык), күндөлүктөрдөгү жазуулар менен ырасталган, согуштун катышуучуларынын мемуарларында, майдан хроникасында чагылдырылган реалийлер.

Ш. Абдырамановдун “Дыйкандар” романынын аталышынын поэтикасында башкы маселе камтылгандыктан, аны орус адабиятындагы руханияттын жана нравалуулуктун алып жүрүүчүсү – айыл тургунунун маселелерине бөтөнчө назар оодарылган “кыштак прозасына” киргизүүгө мүмкүнчүлүк берет. Кыргыздардын түштүк аймагындагы кыргыздардын жерге жана дыйкандардын ролуна карата мамилеси жер иштетүү маданиятынын өкүлдөрүнүн түшүнүгүнө көбүрөөк жакын. Улуттук элдик баалуулуктардын сактоочусу, жер иштеткен, бирок, ал жердин кожоюну болбогон жерди иштеткен жана анын чыныгы кожоюну болуп саналган адамдарга кайтаруу жөнүндөгү автордук идея Миңбай карынын мисалында чагылдырылат. Карыянын эскерүүлөрү аркылуу көп сандаган ретроспекцияларда революцияга чейинки кыргыз жер ээлеринин көйгөйлөрү көтөрүлгөн.

Ш. Абдырамановдун “Гүлазык” өндүрүштүк романына анализ жүргүзүү моралдык-нравалык проблематиканын артыкчылыгын ачып берди жана чоң өндүрүштө эмгектенген инженердин жана кыргыз жумушчусунун мисалында менталдуулуктун ачык-айкын өзгөрүүсүн көрсөттү. Бул жерде улуттук өндүрүштүк романдын хронотобунун өзгөчөлүктөрү айкындалган.

Ш. Бейшеналиевдин чоң көңүл бурууга арзыган, кийин “кагылышуусуздук теориясы” менен байланыштырылган “Даңка жараша жүк” романы агоналдуулук позициясында каралып, романдын баалуулугун улуттук мүнөздүн маңызын ачып берүүдө, каармандардын турмушун номаддык маданияттын көз карашында чагылдырууда аныктоого мүмкүнчүлүк берди.

Адабиятчылар тарабынан согуш маалындагы советтик адамдардын жогорку моралдык духу жөнүндөгү чыгарма катары бийик бааланган Өскөн Даникеевдин “Көкөй кести” романын “роман-антиробинзонада” көз карашынан анализдөө жана бул жанрга мүнөздүү поэтикалык каражаттарды ачып берүү чыгармадагы кейипкерлердин мүнөздөрүнө, жүрүм-турумдарына мурдагы берилген баалардан айырмаланган жаңы кыйырларды ачты.

Айрым адабиятчылар Муса Мураталиевдин “Сары кар” романынан соцреализмдин белгилерин табууга аракет кылышты, бирок, көп өтпөй идеологиялык сүртүмдөрдөн арылуу кейипкерлердин жүрүм-турумдарын жана мотивдерин, алардын психологиялык шарттуулугун изилдөөдө жаңы жыйынтыктарды берди. Бул чыгармада камтылган “Манас” эпосунан алынган образдар жана мотивдер кызыктуу трактовкаланды.

Жусубалиевдин романы – артыкчылык батыш көркөм сөз каражаттарына, модернисттик, постмодернисттик каражаттарга берилген кыргыз романистикасындагы жаңы көрүнүш.

6. Биздин изилдөөбүздүн алкагына Ч. Айтматовдун үч романы - “Кылым карытар бир күн”, “Чынгызхандын ак булуту” повести, “Кыямат” (1986), “Кассандра тамгасы” (1994) кирди. Биринчи романынан тартып эле жазуучу өз алдына глобалдык мүнөздөгү маселелерди койгон, алардын хронотобу кеңейтилип, ролу төмөндөтүлгөн, реализмдин поэтикасынан айырмаланган, жаңы ыкмаларды жана каражаттарды (модернисттик, постмодернисттик) колдонууну талап кылат. Ар бир кейипкердин тагдыры жер адамынын тагдыры болуп калат. Биринчи жана экинчи романдарда өткөөл мезгил жөнүндө, масштабдык кайра өзгөрүүлөр жөнүндө баяндалып, дүйнөлүк тартиптеги суроолордун коюлушун аныктады. Алдыдагы глобалдык кыйроону, анын масштабдарын алдын ала сезүү публицистикалык романдарда ачык көрүнгөн. Чыгармачылыктын күчтүү жагы мурдагыдай эле адамзаттык болумуштун маселелерин жана аны табигат дүйнөсү менен шайкештикте көтөрүү бойдон калат.

Ч. Айтматовдун романдары полифониялуу, философиялуу, сюжеттик-композициялык көп деңгээлдүүлүк жана мифологиялык линиялар менен айырмаланат. Реалист жазуучу бойдон калуу менен Ч. Айтматов дүйнө жүзүндөгү бардык окурманга түшүнүктүү болгон жеке мифин жаратуу, кайрадан иштеп чыгуу жана кайрадан аңдап-түшүнүү менен фольклордук

поэтиканын каражаттарынын жана ыкмаларынын поэтикасынын комплексин ыктуу пайдаланат. Анын романистикасында мифтер жалпы адамзаттык добушка ээ болот. Жаратылыш менен адам темасы, аларга байланышкан зооморфизм, антропоморфизм, зоопсихологизм ыкмалары баштагыдай эле романистикада алдыңкы катарда турат. Жазуучу ошондой эле модернисттик, постмодернисттик романдын көркөм сөз каражаттарын колдонот.

7. Кыргыз романдарынын поэтикасы алардагы жанрлардын көп түрдүүлүгүндө этностун “философиясы” жөнүндө, көчмөн кыргыздардын дүйнө таанымы жөнүндө түшүнүк берет. Анализдөөдө көркөм сөз каражаттарынын эволюциясы даана байкалат. Кыргыз романистикасынын негизги маселеси (Айтматовдун романдарынан башка) башка тилдерге адекваттуу котормолорунун аз санда экендигинде, бул окурмандардын чөйрөсүн кыйла кыскартып, башка өлкөлөрдүн адабиятчыларынын романдарды изилдөө мүмкүнчүлүгүн төмөндөтөт.

8. Кыргыз романдарынын поэтикалык каражаттарынын динамикасынын этаптарын бөлүп кароого болот. Тарыхый романдардагы поэтиканын жаңыланышы: романдардын композициясына таасир эткен, кейипкерлердин мүнөздөмөсүн тереңдеткен санжыраны, тарыхый ырларды, "Манас" эпосундагы образдарды жана текстти колдонуу. К. Осмоналиевдин романында санжыра сюжеттин негизин түзгөн. Текстти курчутуу үчүн (Т. Касымбеков) сюжеттин элементтерин бузуу ыкмасын колдонгон. Жактырылган ыкмасы – контраст, карама-каршы коюу. Т. Сыдыкбековдун романын роман-эпос, роман-синтез деп аташкан, биз андан тарбиялык романды, саякат романын таба алабыз.

9. Поэтикалык каражаттардын жана ыкмалардын жаңыланышынын кийинки этабы советтик (кыргыз) адабияты үчүн анчалык көнүмүш болбогон документалдык жактан такталган, катаал жана жагымсыз чындыкка ээ "лейтенанттык проза" (У. Абдукаимов) менен байланышкан. «Лейтенанттык проза» советтик солдаттын даңкталган образын жана согуштун көнүмүш образын жок кылды; согуш төмөнкү аскердик чиндердин көздөрү менен элестетилет. Аскердик аракеттердин фактылары текшерилген, күндөлүк жазуулар менен бекемделген. Романдагы аскердик сценалар кыргыз реалисттик адабиятындагы жаңы баракты ачты.

«Кыштак прозасы» кыштакка, анын көйгөйлөрүнө ынтаа коюу менен мүнөздөлөт, элеттик жашоочулар салттуу баалуулуктардын алып жүрүүчүлөрү катары чагылдырылат. Революцияга чейинки кыргыз жер ээлеринин тагдырлары жана көйгөйлөрү Ш. Абдырамановдун романында көтөрүлөт. Миңбай кары элдик салттардын сактоочусунун, ыймандуу адамдын, дыйкандын автордук идеалы, анын кеби аркылуу салттуу маданиятка чоочун, заманбап каадалар сынга алынат. "Дыйкандар" романы "кыштак прозасы" менен руханий байлыкты жана салттарды сактоо маселелерин, чындыкка сын көз карашты, нравалык-философиялык жана социалдык маселелерди көтөрүп чыгып жана чечүүнү бириктирет.

10. Кийинки этапка реалисттик каражаттар менен катар модернисттик жана постмодернисттик айтым каражаттарын жана ыкмаларды активдүү камтуу жана колдонуу менен мүнөздөлгөн Ө. Даникеевдин, М. Мураталиевдин романдары кирет.

Романдын композициясы спираль түрүндө, себеби төрт жыл аралыгында станциядагы адамдардын турмуш тартиби өзгөрбөйт, бирок, жыл өткөн сайын аны кармануу оорчулук жаратат. Ушуга байланыштуу романда симметриялык эпизоддор, күзгү эффектисин түзгөн сөздөр жана образдар көп. Тукум улантуу инстинкти, баласыздык (Мурат, Сакинай) мотиви мааниге ээ. Сүйүүнүн үч түрү: сүйүү-боор ооруу, сүйүү-берилгендик, платоникалык сүйүү көрүнөт. Экстремалдык шарттар адамдардын жүрүм-турумуна жана мүнөздөрүнө таасир этет. Экзистенциалисттер адам өз маңызын "чек ара абалында", экстремалдык кырдаалда таанып билет дешкен. Мурат эпилепсия менен ооруйт, муну менен автортирреалдуу, түнт, фантастикалык дүйнөгө кайрылат.

Чеч-Төбөдөгү карапайым кыргыздардын образдары аркылуу М. Мураталиев азыркы учурдун олуттуу көйгөйүн - адамдардын бири-биринен оолакташын ачып көрсөтөт. Эпоско образдардын деңгээлиндеги аллюзиялар эпостун (Толтой, Айчүрөк жана Толтой) жана романдын (күйөө, Кенже жана Акун) ортосундагы сюжеттик параллелди өткөрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Манас менен Каныкейдин образдарына шилтеме бар.

Чыгармада демейдегидей главага бөлүштүрүү жок. Сюжеттик кыймыл бир нече каармандардын (Сагалы, Сарыгыз, Болота) эскерүүлөрүнө негизделген, болгондо да жыйырма жыл мурдагы эскерүүлөрдөн, аскердик мезгилден совет бийлигинин түзүлүшүнөн кийинки жана революцияга чейинки мезгилдерден бери жүрөт. Бир эле окуялар ар башка кейипкерлердин кабылдоосуна ылайык чечмеленип, акыры соңунда дүйнөнүн бүтүн бир картинасын түзөт.

11. Кыргыз романынын поэтикасынын динамикасынын дагы бир этабы катары К. Жусубалиевдин "Муздак дубалдар" романы эсептелет. Изилдөөчүлөр жазуучу тарабынан модернизм жана постмодернизм ыкмаларынын колдонулушун, анын экзистенциалдык негизин, ошондой эле, ачык көрүнгөн психологизмди, өзүн өзү таанып-билүү жана өзүнө өзү анализ кылуу ыкмаларын ("аң-сезим агыны" ыкмасы) баса белгилешкен. Ал эми автор өзү главалардын жоктугун, тыныш белгилеринин коюлбагандыгын көрсөтүп: "Бул модернисттик агымдын таасири эмес" деп баса белгилейт. Жазуучу модернисттик поэтиканын ыкмалары менен манасчы, ырчылардын төгүп айтышынын окшоштугуна токтолот. Романдын табиятын автор төкмөлүк катары түшүндүрүп, төкмө акындардын поэмалары менен салыштырат. Жалпы обочолонуу жана жек көрүүчүлүк картинасы Арыковдун мүнөзүнүн калыптанышына таасир этет - ал түнт, адамдар менен сүйлөшкөндө орой - бул тышкы чөйрөдөн коргонуу формасы.

Экзистенциалдык мотивдер романды тепчип өтөт, жашоо-турмуштун оордугу, жашоо үчүн күрөш, достордун жоктугу, турак-жайдын жоктугу ж.б. Роман интертекстуалдуу жана жалпы адамзаттык маданият (Дантенин образы,

тозоктун картинасы ж.б.) менен жана өз элинин маданияты менен байланышкан образдуулукту жаратат.

5. Ч. Айтматовдун романистикасы номаддык мифологиялык аң-сезимдин чагылдыруунун башка деңгээлин көрсөтөт, ал терең жашырылган, бирок, романдардын поэтикасына таасир этүүсүн улантат. Ата-мекендик адабият таануучулар муну сезип-туюшат (маңкурттун окуясы, акыл-эс берилген эмбриондор), андыктан, романдардын ырааттуулугун жана ички биримдигин баса белгилейт. Советтик жана орус адабиятчылары тескерисинче, романдардагы өксүк катары карап, улуттук тамырлардын жоктугу экендигин белгилешет. Мунун да жөнү бар, бүткүл дүйнөлүк, ал тургай ааламдык алкактагы көйгөйлөрдү көтөрүп чыгуу менен Ч. Айтматов бүтүн дүйнөгө таанымал жана

түшүнүктүү материалдарга (Иисустун тарыхы, христианчылыктагы постулаттар, рим Папасына кайрылуу) кайрылып, улуттук компонентти минималдаштырат. Бул өзүн советтик адам, андан кийин дүйнөнүн жараны деп туйган Ч. Айтматовдун романдык ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгү. Белгиленген маселеге байланыштуу поэтикалык каражаттардагы автордук артыкчылыктар аныкталат: космос темасынын көтөрүлүшү жаңы лексиканын киргизилишин талап кылып, романдардын композициясын татаалдаштырат. Табият дүйнөсүнө, адамзаттын жашоосуна коркунуч келтирген технологиялардын өнүгүшү, жаңы илимий ачылыштар токтоосуз үн кошууну жана талкуулоону талап кылат, андыктан, публицистикалык берүү маанилүү. Ар бир романда ар кыл түрдөгү улуттук мифтерден тартып азыркы замандын мифин жаратууга (киттер, Кремль үкүсү, фантомдор жөнүндө) чейин шилтеме кылынган чейин шилтеме кылынган реминисценциялар, аллюзиялар көп.

Иштин негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. **Абдыраманова, А.Ш.** К вопросу использования регионоведческих знаний при исследовании поэтики кыргызских романов [Текст]: / А.Ш. Абдыраманова // Кыргыз тили жана адабияты. – 2014. - № 26. – С. 128-130.

2. **Абдыраманова, А.Ш.** Вопросы поэтики производственного романа «Гулазык» Ш. Абдыраманова [Текст]: / А.Ш. Абдыраманова // Вестник БГУ. - 2014. - № 1 (27). – С. 18-20.

3. **Абдыраманова, А.Ш.** Вопросы сравнительного анализа ранних кыргызских и латиноамериканских романов [Текст]: / А.Ш. Абдыраманова // Вестник БГУ. - 2014. - № 2 (28). - С. 131-133.

4. **Абдыраманова, А.Ш.** Метафоризация концептов в кыргызском романе [Текст]: / А.Ш. Абдыраманова // «Парадигмы в когнитивной лингвистике» сб. науч. тр. - Бишкек, Витебск. 2014. - С.226-234.

5. **Абдыраманова, А.Ш.** О новых подходах к анализу романа XX века [Текст]: / А.Ш. Абдыраманова // Вестник БГУ. 2014. - № 4 (30) - С. 113-115

6. **Абдыраманова, А.Ш.** Об истоках жанра романа в кыргызской литературе [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник БГУ. - 2014. - № 4 (30), - С. 110-112

7. **Абдыраманова, А.Ш.** Своеобразие поэтических приемов в романе Ш. Абдыраманова “Гулазык” [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник КГУ им. И. Арабаева. - 2014. - С.223-226.

8. **Абдыраманова, А.Ш.** Поэтические средства романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник Alatau academic studies. - 2014. - № 2. - С.71-75.

9. **Абдыраманова, А.Ш.** Тематика и образы эпоса «Манас» в культуре и искусстве Кыргызстана [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вселенная “Манаса – 2015. - № 1. - С.166-172

10. **Абдыраманова, А.Ш.** Особ-ти художест. конфликта в дилогии Ш. Бейшеналиева “Сын Сарбья” и “Испытание славой” [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник БГУ. - 2015.- № 1(31). - С. 148-150.

11. **Абдыраманова, А.Ш.** Проблемы историзм романа Т. Касымбекова «Сломанный меч» [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Гуманитарные проблемы современности. – 2015. - Вып. 21. - С.140-145.

12. **Абдыраманова, А.Ш.** Роман У. Абдукаимова “Битва” в свете литературных и внелитературных связей [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник БГУ.- 2015. - .№ 1(31). - С.140-143

13. **Абдыраманова, А.Ш.** Особенности изображения войны в романе “Битва” У. Абдукаимова в свете равнительно-типологического анализа [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Кыргыз тили жана адабияты. - 2015. - № 27. - С. 140-143

14. **Абдыраманова, А.Ш.** О способах использования фольклора в творчестве Ш. Абдыраманова (статья) [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник БГУ. - 2015. - .№ 2 (32). - С.116-119.

15. **Абдыраманова, А.Ш.** Заметки о диалектизмах в прозе Ш. Абдыраманова [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник БГУ. – 2015. - .№ 2(32). - С.123 -126.

16. **Абдыраманова, А.Ш.** Особенности воплощения библейского мотива в романе “Плаха” Ч. Айтматова [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** //Фундаментальные и прикладные исследования в современном мире. сб. науч. тр. – СПб. 2015. - Том 3. - С.166-170
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25316760>

17. **Абдыраманова, А.Ш.** Легенды о ловчих птицах как материал для сравнительного анализа в кыргызских романах [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** //Известия АН Республики Казахстан. - 2015. - № 5 (303). - С.149-155.

18. **Абдыраманова, А.Ш.** Об особенностях культуры номадов в романе Т. Сыдыкбекова «Кок асаба» [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник КГУ им. Арабаева. - 2015. - № 2. - С. 60-62

19. **Абдыраманова, А.Ш.** Образ коня в номадической культуре и кыргызской литературе [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** //Актуальные

процессы формирования науки в новых условиях. сб. науч. тр. - М., 2016. - С. 59-62. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25617421>

20. **Абдыраманова, А.Ш.** Проблемы развития исторического романа в кыргызской литературе [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Гуманитарный вектор. - 2016. - Т.11. - № 3. - С. 40-44. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26028832>

21. **Абдыраманова, А.Ш.** Вопросы внутри литературных связей в кыргызской прозе [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник БГУ. - 2016. - № 2 (36). - С. 52-54.

22. **Абдыраманова, А.Ш.** О новых подходах к анализу произведений советской кыргызской прозы [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Общество и политика. - Пултуск, (Польша) 2016. - № 2 (47). - С. 156-160.

23. **Абдыраманова, А.Ш.** Региональные аспекты и этапы развития русского и кыргызского исторического романа [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // European Applied Sciences; challenges and solutions Conference papers. - Штудгард (Германия) 2016. - С. 34 – 39. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26506274>

24. **Абдыраманова, А.Ш.** Сравнительно-типологический подход к трактовке библейского сюжета в романах М. Булгакова и Ч. Айтматова [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Alato academic studies. - 2016. - № 1.- С.329-336.

25. **Абдыраманова, А.Ш.** Проблемы взаимосвязей советской литературы периодов “оттепели ” и “застоя” [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Гуманитарный вектор. – 2017. - Т.12. - № 2. - С. 36-41. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29029301>

26. **Абдыраманова, А.Ш.** Земельный вопрос в кыргызской истории и литературе в имперский период [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // European Journal of Literature and Linguistics. – Вена (Австрия) 2017.- №1. - С. 47-51. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28896230>

27. **Абдыраманова, А.Ш.** Концепт «любовь» в кыргызских исторических романах [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник БГУ. - 2017. - №2(40). - С.64- 67. <https://elibrary.ru/item.asp?id=29406859>

28. **Абдыраманова, А.Ш.** Поэтика диалогии Бейшеналиева Ш. «Испытание славой» и номадическая культура [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Известия вузов Кыргызстана. - 2017. - № 8. - С 197 – 200. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32284474>

29. **Абдыраманова, А.Ш.** Роман У. Абдукаимова «Битва» в контексте «лейтенантской прозы» [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Филологические науки: вопросы теории и практики. - 2017. - Часть II. - № 11 (77). - С 11-14. <https://elibrary.ru/item.asp?id=30291379>

30. **Абдыраманова, А.Ш.** Вопросы жанрово-тематического разнообразия и поэтики первых кыргызских романов [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Известия вузов Кыргызстана. – 2017. - № 8., - С. 17-182. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32284469>

31. **Абдыраманова, А.Ш.** Специфические особенности производственного романа Ш. Абдыраманова «Гулазык» [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вестник КГУСТА. - 2017. - № 4 (58). - С. 82 – 88. <https://elibrary.ru/item.asp?id=34963230>
32. **Абдыраманова, А.Ш.** Образ учителя и морально-нравственная проблематика в творчестве Ш. Абдыраманова [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Вопросы науки образования. - 2018. - № 7 (19). - С. 140 – 144. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35033628>
33. **Абдыраманова, А.Ш.** Вопросы исторической правды в романе Тологона Касымбекова «Сломанный меч» [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2018. - № 5. - С. 197-200. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35664964>
34. **Абдыраманова, А.Ш.** Анималистические средства в поэтике кыргызских романов [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2018. - № 7. - С. 214 -217. <https://elibrary.ru/item.asp?id=36575302>
35. **Абдыраманова, А.Ш.** «Желтый снег» кыргызского прозаика Мусы Мураталиева [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** //Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2018. – № 11.- С. 165-169. https://elibrary.ru/download/elibrary_36493468_30887429.pdf
36. **Абдыраманова, А.Ш.** О романе “Дехкане” кыргызского писателя **Шабданбая Абдыраманова** [Текст]: / **А.Ш. Абдыраманова** // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - 2018. - № 11. Часть 2. - С. 369 – 373. https://elibrary.ru/download/elibrary_36644149_59465615.pdf

Абдыраманова Айнагуль Шабданбаевнанын 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “XX к. кыргыз романдарынын поэтикасы” деген темадагы диссертациялык ишинин РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: поэтика, кыргыз адабияты, роман, номаддар маданияты, композиция, сюжет, мифология, санжыра, улуттук өзгөчөлүк, регионалдык көз караш, интертекстуальность, модернизм, салыштырмалуу-тарыхый адабияттаануу.

Изилдөөнүн объектиси - XX к. 60-90-чу жылдардагы кыргыз романдарынын поэтикалык ыкмалары жана каражаттары, алардын сюжеттик-композициялык түзүүдөгү жана динамикасындагы мааниси.

Изилдөөнүн предмети: Талдоолонгон романдар аркылуу улуттук романдардын өзгөчөлүгүн аныктаган поэтикалык ыкмалар жана каражаттар көрсөтүлгөн, булар структуралык туруктуу өзгөчөлүгү жана эволюциясы. Аныктоо Т. Сыдыкбековдун, Т. Касымбековдун, Ч. Айтматовдун, К. Осмоналиевдин, У. Абдукаимовдун ж.б. авторлордун романдары негизинде жүргүзүлгөн.

Изилдөөнүн максаты: XX к. 60-90-чу жылдардагы романдардын жалпы типологиялык жана индивидуалдык-автордук поэтикалык каражаттар аркылуу каармандардын мүнөздөмөсүндөгү, чыгарманын аталышындагы, баяндоо формаларындагы, композициясындагы ж.б. ыкмаларды аныктоо. Романдагы жаңы концепциялар аркылуу изилдөө.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз романдарынын өнүгүүсүндөгү теоретикалык аспектерин аныктоо жана поэтикалык ыкмаларынын, караттарынын динамикасын байкоо; кыргыз романдарынын жаңы тенденцияларын аныктоо. Фольклордук поэтиканын жана модернизм, постмодернизм поэтикалык каражаттарынын колодонуу жолдорун байкоо.

Изилдөөнүн теоретикалык-методологиялык негиздери. Теманын маңызын ачуу үчүн салыштырма-тарыхый, тарыхый-функционалдык, маданий-тарыхый, герменевтикалык жана биографиялык методдор колдонгон.

Диссертациянын илимий жаңылыгы: Биринчи жолу кыргыз романдарынын поэтикалык каражаттары системалык талдоого алынды, анда коомдук-маданий мейкиндиги, элдин аң-сезими чагылдырылат.

Колдонуу чөйрөсү жана практикада ишке ашыуу. Бул иш кыргыз адабий процессинин өнүгүү процессине көз карашты жаңылантат, романдын жанрдык теориясынын жаңылануусуна өз салымын кошот. Мамлекеттик тилдин өнүгүү программасынын алкагында кыргыз романдарына болгон жаңы көз караштар кызыгуусун туудурат. Диссертациянын материалдаы жогорку окуу жайларда методикалык окуу усулдарды түзүүгө көмөк болот.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Абдырамановой Айнагуль Шабданбаевны «Поэтика кыргызских романов XX в.» по специальности 10.01.01 – кыргызская литература представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук

Ключевые слова: поэтика, роман, номадическая культура, композиция, сюжет, мифология, санжыра, национальное своеобразие, региональный подход, интертекстуальность, модернизм, сравнительно-историческое литературоведение, постмодернистские средства поэтики.

Объект исследования – приемы и средства поэтики кыргызских романов, значимых с точки зрения их динамики, определение их значимости в сюжетно-композиционном строении, создании системы образов,

Предмет исследования: через романы представлена система приемов и средств поэтики, определяющих специфику национальной романистики, устойчивые структурные особенности и эволюцию поэтики. Это такие авторы как Т. Сыдыкбеков, Т. Касымбеков, Ч. Айтматов, Ш. Абдыраманов, К. Осмоналиев, У. Абдукаимов и др.

Цель исследования: Показать и дать характеристику общетипологических и индивидуально-авторских средств поэтики в кыргызских романах: выявить особенности поэтики в характеристике персонажей, поэтике названия, в формах повествования, в композиции; проанализировать романы на основе новых концепций в литературоведении.

Задачи исследования установить теоретические аспекты развития жанра, динамику средств поэтики в национальной романистике; выявить новые тенденции в романах периода «оттепели», значение фольклорной поэтики в романах как знаковое явление, применения приемов модернизма и постмодернизма.

Методы исследования: Базовый компонент определил основные методы – историко-функциональный, сравнительно-типологический метод, культурно-исторический метод герменевтический (интерпретация текста), а также биографический метод (биография определяет моменты творчества).

Научная новизна исследования: Впервые производится системный анализ средств выражения кыргызских романов, в котором отражены особенности социокультурного пространства, динамика сознания народа.

Сфера использования и практического применения: Работа расширяет и обновляет видение литературного процесса Кыргызстана, вносит свой вклад в разработку теории романа. В рамках развития государственного языка, предложенные подходы к произведениям возродят интерес к романистике. Материалы диссертации могут быть использованы в учебной практике высших учебных заведений, при создании вузовских учебников и учебных пособий.

Summary
of the thesis “Poetics of Kyrgyz novels of the 20th c.”
of Abdyramanova Ainagul Shabdanbaevna in candidacy for the degree
of Doctor of Letters speciality 10.01.01 – Kyrgyz literature

Key words: poetics, Kyrgyz literature, novel, nomadic culture, composition, plot, mythology, sanjyra, national identity, regional approach, intertextuality, modernism, comparative literature, postmodernist means of poetics.

The object of the research are methods and means of poetics of Kyrgyz novels of the 1960-90-s. significant in terms of their dynamics; determination of their significance in narrative and compositional structure and in creation of character system.

The subject of the research. Through the novels analysed the work presents the system of methods and means which determine the characteristic aspects of national novels, their settled structural peculiarities, and evolution of poetics. Those are the works by T.Sydykbekov, T.Kasymbekov, Ch.Aitmatov, Sh.Abdyramanov, K.Osmonaliev, U.Abdukaimov and others.

Objective of the research is identification of general typological and individual authors' means of poetics in Kyrgyz novels of the 1960-90s: reveal the peculiarities of poetics in character reference, poetics of titles, forms of narration, and composition; analyse works of Kyrgyz authors from the prospective of latest concepts in literature studies.

The task of the research is to determine theoretical aspects of genre evolution and dynamics of means of poetics in national novels; reveal new trends in the Thaw period novels, significance of folklore poetics in novels and of means of modernism and postmodernism in them.

Methods of the research. The core component determined the key methods – historical-functional method, comparative method, cultural and historical method, hermeneutic method (text interpretation), and biographical method (biography determines some moments of creative works).

Areas of application. The study dilates and refurbishes vision of literary process of Kyrgyzstan, contributes to elaboration of novel theory and contemporary interpretation of texts. Within development of national language the suggested approaches to literary works will assist in reviving interest in the genre of novel. The study materials can be used in academic process in higher education institutions, in composing text-books and work-books.

